21 Anbiyaa Kashfalasrar Meybodi

21- سورة الانبياء- مكية

آية 1 الي 18

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ {1}

مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ {2}

لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ ۗ وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا هَلْ هَٰذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ ۖ أَفَتَأْتُونَ السِّحْرَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ {3}

قَالَ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ ۖ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ {4}

بَلْ قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ بَلِ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوَّلُونَ {5}

مَا آمَنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا ۖ أَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ {6}

وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ ۖ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ {7}

وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ {8}

ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَأَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ {9}

لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ ۖ أَفَلَا تَعْقِلُونَ {10}

وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ {11}

فَلَمَّا أَحَسُّوا بَأْسَنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ {12}

لَا تَرْكُضُوا وَارْجِعُوا إِلَىٰ مَا أُتْرِفْتُمْ فِيهِ وَمَسَاكِنِكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْأَلُونَ {13}

قَالُوا يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ {14}

فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّىٰ جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَامِدِينَ {15}

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ {16}

لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا إِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ {17}
بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ ۚ وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ {18}

1 النوبة الاولى

قوله: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ» بنام خداوند فراخ بخشايش مهربان.
«اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسابُهُمْ» نزديك آمد مردمان را حساب كردن با ايشان،
«وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ» (1) و ايشان در بى آگاهى روى گردانندگانند..
«ما يَأْتِيهِمْ» نايد بايشان،
«مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ» هيچ سخن از خداوند ايشان،
«مُحْدَثٍ» بنو فرستاده بايشان
«إِلَّا اسْتَمَعُوهُ» مگر ميشنوند آن را،
«وَ هُمْ يَلْعَبُونَ» (2) و ايشان بازى ميكنند.
«لاهِيَةً قُلُوبُهُمْ» دلهاى ايشان در كارى ديگر،
«وَ أَسَرُّوا النَّجْوَى» و با يكديگر گفتند بر از،
«الَّذِينَ ظَلَمُوا» ايشان كه ستم كردند،
«هَلْ هذا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ» نيست اين مگر مردى همچون شما،
«أَ فَتَأْتُونَ السِّحْرَ» شما خواهيد شد و شما جادويى او خواهيد پذيرفت،
«وَ أَنْتُمْ تُبْصِرُونَ» (3) و شما چشم داريد كه مينگريد.

«قالَ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّماءِ وَ الْأَرْضِ» بگو خداوند من ميداند هر گفت كه در آسمان و زمين گويند،
«وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (4) و او شنواست و دانا.

«بَلْ قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ» گفتند جادويى نيست كه از خاشاك خوابست كه آدمى گويد،
«بَلِ افْتَراهُ» كه اين سخن خود ميسازد و خود مينهد،
«بَلْ هُوَ شاعِرٌ» فرا نهاده نيست كه او شعر گويى است.

«فَلْيَأْتِنا بِآيَةٍ» تا نشانى آرد بما،
«كَما أُرْسِلَ الْأَوَّلُونَ» (5) چنان كه فرستادگان پيشينيان آوردند.
«ما آمَنَتْ قَبْلَهُمْ» بنگرويدند پيش از ايشان،
«مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْناها» هيچ اهل شهرى كه ايشان را هلاك كرديم،
«أَ فَهُمْ يُؤْمِنُونَ» (6) بآن نشان كه ازو ميخواهند بخواهند گرويد؟
«وَ ما أَرْسَلْنا قَبْلَكَ إِلَّا رِجالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ» نفرستاديم پيش از تو پيغام را مگر مردانى كه بايشان پيغام آمد.
«فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ» (7) پرسيد از اهل پيغام و سخن و دانش اگر نميدانيد.
«ما جَعَلْناهُمْ جَسَداً لا يَأْكُلُونَ الطَّعامَ» و ما فرستادگان پيشينيان را كالبدى ناخورنده نكرديم،
«وَ ما كانُوا خالِدِينَ» (8) و پيشينيان فرستادگان جاويد نماندند.
«ثُمَّ صَدَقْناهُمُ الْوَعْدَ» پس ايشان را وعده داديم راست،
«فَأَنْجَيْناهُمْ» و ايشان را برهانيديم،
«وَ مَنْ نَشاءُ» و هر كه را بخواهيم رهانيم،
«وَ أَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ» (9) و هلاك كرديم گزاف كاران را و گزاف گويان را.
«لَقَدْ أَنْزَلْنا إِلَيْكُمْ كِتاباً» فرو فرستاديم بشما نامه‌اى،
«فِيهِ ذِكْرُكُمْ» كه در آن آواى شما و شرف شماست،
«أَ فَلا تَعْقِلُونَ» (10) اين منت از من در نيابيد و بآن بننازيد؟
«كَمْ قَصَمْنا مِنْ قَرْيَةٍ» و چند كه پشت بشكستيم از شهر شهر،
«كانَتْ ظالِمَةً» از آن مردان كه گناه ايشان را بود
«وَ أَنْشَأْنا بَعْدَها قَوْماً آخَرِينَ» (11) و گروهى ساختيم از پس ايشان ديگران.
«فَلَمَّا أَحَسُّوا بَأْسَنا» چون بجا آوردند گرفتن ما و بديدند عذاب ما،
«إِذا هُمْ مِنْها يَرْكُضُونَ» (12) تك و گريز در گرفتند از آن و پاى جنبانيدند.
«لا تَرْكُضُوا» مدويد و پاى مجنبانيد
«وَ ارْجِعُوا إِلى ما أُتْرِفْتُمْ فِيهِ» و باز گرديد با ناز و تنعم خويش،
«وَ مَساكِنِكُمْ» و با نشستگاههاى خويش،
«لَعَلَّكُمْ تُسْئَلُونَ» (13) تا مگر پرسند شما را.

«قالُوا يا وَيْلَنا» گفتند ای وای بر ما،
«إِنَّا كُنَّا ظالِمِينَ» (14) گناه ما را بود و ظالم ما بوديم.
«فَما زالَتْ تِلْكَ دَعْواهُمْ» همان ويل ميخواندند بر خود،
«حَتَّى جَعَلْناهُمْ حَصِيداً خامِدِينَ» (15) تا ايشان را ريزيده كرديم چون كاه دروده.
«وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما لاعِبِينَ» (16) و چون آسمان و زمين بيافريديم و آنچه در ميان آن است بازيگر نبوديم.
«لَوْ أَرَدْنا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً» اگر ما خواستيمى كه باز گرديمى، و جفت و فرزند گيريمى،
«لَاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا» ما آن از نزديك خود گرفتيمى،
«إِنْ كُنَّا فاعِلِينَ» (17) اگر ما خواستيمى كه كنيمى.
«بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْباطِلِ» بل بازى كن نيستيم، راستى را بر كژى مى‌افكنيم،
«فَيَدْمَغُهُ» تا آن را فرو شكند،
«فَإِذا هُوَ زاهِقٌ» تا كژى از راستى مى‌رمد،
«وَ لَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ» (18) ويل شما را و هلاك ازين صفت كه خداوند خويش را ميكنيد.

النوبة الثانية

سورة الانبياء مكّيست
چهار هزار و هشتصد و نود (4890) حرفست
و هزار و صد و شصت و هشت (1168) كلمتست،
و صد و دوازده (112) آيتست

و درين سورة سه آيت منسوخست متصل يكديگر:
«إِنَّكُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ» تا آنجا كه گفت: «وَ هُمْ فِيها لا يَسْمَعُونَ»
إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ {98}
لَوْ كَانَ هَٰؤُلَاءِ آلِهَةً مَا وَرَدُوهَا ۖ وَكُلٌّ فِيهَا خَالِدُونَ {99}
لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَهُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ {100}

و ناسخ آن سه آيتست متصل يكديگر: «إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنى» تا آنجا كه گفت: «الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ»
إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ {101}
لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا ۖ وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ {102}
لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَٰذَا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ {103}
و روى ابىّ بن كعب قال: قال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم):
«من قرأ سورة اقترب للناس حسابهم، حسابه اللَّه حسابا يسيرا و صافحه و سلم عليه كل نبى ذكر اسمه فى القرآن».
و قال ابن مسعود: سورة بنى اسرائيل و الكهف و مريم و طه و الانبياء من العتاق الاول و هن من تلادى.
قوله: «اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسابُهُمْ» اى يوم حسابهم و هو يوم القيامة. كقوله: «اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَ انْشَقَّ الْقَمَرُ».
مفسران گفتند ناس اينجا اهل مكه‌اند و منكران بعث، و روا باشد كه بر عموم رانند و بدان جمله مردمان خواهند، يعنى قرب و دنا محاسبة اللَّه ايّاهم و مجازاته لهم على اعمالهم و انّما قال ذلك لانّ ما هو آت قريب.
مى‌گويد نزديك آمد وقت محاسبت بندگان و مجازات ايشان بر اعمال نيك و بد ايشان، يعنى قيامت آمدنيست و آمدنى آمده گير و نزديك شده گير،
و گفته‌اند معنى اقتراب آنست كه آنچه مانده است از دنيا باضافت آنچه بگذشت كمست و اندك.
مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفته: «اقتربت الساعة و لا يزداد الناس على الدنيا الّا حرصا و لا تزداد منهم الّا بعدا.“
همانست كه رب العالمين گفت: «وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ» اى معرضون عن امر الآخرة و الاستعداد للحساب و الجزاء.
اين واو حالست، و معنى آنست كه خلق از كار آخرت غافلند، همچون ناآگاهان روى از آن گردانيده و بساز و برگ آن نامشغول شده تا آن گه كه ناگاه آيد بايشان و ايشان را در غفلت گيرد،
چنان كه گفت: «بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ».
و اگر گوئيم آيت در شأن مشركانست پس اعراض، اعراض از ايمانست، يعنى «وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ» عن الايمان و الهدى.

«ما يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ» ذكر اينجا قرآنســـت چنان كه آنجا گفت: «وَ هذا ذِكْرٌ مُبارَكٌ أَنْزَلْناهُ»،
و در سورة الزخرف گفت: «أَ فَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ صَفْحاً» يعنى القرآن و لفظ محدث با تنزيل مى‌شـــود نه با قرآن، كه قرآن كه فرو آمد نو بنو فرو آمد آيت پس از آيت و ســـورة پس از ســـورة بوقتهاى مختلف، چنان كه حاجت بود، و المعنى ما يحدث اللَّه من تنزيل شــــيء من القرآن يذكرهم و يعظهم به،
«إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَ هُمْ يَلْعَبُونَ» و مقاتل گفت يحدث اللَّه تعالى الامر بعد الامر، همانست كه اللَّه گفت: «لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذلِكَ أَمْراً»،
حرب بن اسماعيل الحنظلى گفت امام اهل سنت: قديم من رب العزة محدث الى الارض.
«إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَ هُمْ يَلْعَبُونَ» يعنى لا يستمعون اليه، استماع تدبر و تفكر و قبول و انقياد، و انما يستمعون اليه استماع لهو و استهزاء.
و گفته‌اند ذكر اينجا محمّد است صلّى اللَّه عليه و سلم.
چنان كه در ســـورة القلم گفت: «وَ يَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ وَ ما هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعالَمِينَ» يعنى محمّد (صلي الله عليه وسلم).
دليل برين تأويل آنست كه بر عقب گفت حكايت از كفار:
«هَلْ هذا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ»
و اگر مراد قرآن بودى كافران گفتندى: «هل هذا الا اساطير الاولين».
و باين قول محدث به ما ارسال شود.
يعنى ما يأتيهم من ذكر ربّهم محدث بالارســـال الا اســـتمعوه و هم يلعبون مستهزءون به.
«لاهِيَةً» نصب على الحال،
«قُلُوبُهُمْ» رفع لانّه فاعل، اى ســاهية غافلة قلوبهم، و قيل مشـــتغلة بالباطل عن الحق، و باللّهو عن الذكر، تقول هى عن الشـــيء يلهى، اذا اشـــتغل عنه بغيره.
قوله: «أَسَرُّوا النَّجْوَى» صـفت آن مسـتمعانسـت كه قرآن بلعب و اسـتهزاء شنيدند، يعنى. و هم يلعبون و اسروا النجوى.
آن گه بيان كرد كه ايشان كه‌اند گفت: «الَّذِينَ ظَلَمُوا» يعنى هم الّذين ظلموا.
و روا باشـد كه الّذين در موضـع نصـب بود بر تقدير، اعنى الّذين ظلموا.

کسـایی گفت، درین آیت تقدیم و تأخیر اسـت یعنی و الذین ظلموا اسـروا النجوی.
و گفته‌اند، الّذین در موضـع خفض اسـت، لانّه نعت الناس فی اوّل السـورة، تقدیره اقترب للناس الّذین ظلموا حسابهم.
قومی نحویان گفتند این در لغت بعض عرب سـائغ اسـت که فعل پیش اسـم بجمع گوید اکلونی البراغیث.
و علی هذا قوله. «ثُمَّ عَمُوا وَ صَمُّوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ».
قوله: «هَلْ هذا إِلَّا بَشَـرٌ مِثْلُكُمْ» این تفسـیر نجوی اسـت یعنی و اسـرّوا النجوی، «هَلْ هذا إِلَّا بَشَـرٌ مِثْلُكُمْ» معنی آنسـت که کافران با یکدیگر براز میگفتند که این محمد بشری است همچون شما آدمی مانند گوشت و پوست، چه تخصـیص اسـت او را که دیگران را نیسـت که اتّباع وی باید کرد و سخن وی باید پذیرفت؟
«أَ فَتَأْتُونَ السِّحْرَ وَ أَنْتُمْ تُبْصِرُونَ» ای تقبلون سحره و انتم ترون انه رجل مثلکم.
و قیل أ تقبلونه و انتم تعلمون انّه سـحر؟ یعنی القرآن، و قیل أ تقبلونه و انتم عقلاء؟ او را می‌پذیرید و سحر وی می‌پسندید و شما عاقلان چشم دارید که می‌نگرید.
: «قالَ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّماءِ وَ الْأَرْضِ» رب العزة مصـطفی (صـلي الله عليه وسـلم) را خبر داد از آنچه ایشـان با یکدیگر پنهان می‌گفتند، آن گه گفت: ای محمد ایشـان را جواب ده و بگوی خداوند من می‌داند هر چه در هفت آسـمان و هفت زمین گویند پنهان یا آشـکارا بر وی هیچ گفت پوشـیده نه، آنچه با یکدیگر بر از گفتید میداند و آن گه صـدق من و دروغ شـما میداند.
قرأ اهـل الکوفـة غیر ابی بکر: «قـالَ رَبِّي» بـالالف علی انـه اخبـار عن الرسول صلّی اللَّه علیه و سلّم بالقول، و القول مسند الی الرسول و هو بشر فی قوله تعالی: «هَلْ هذا إِلَّا بَشَـرٌ مِثْلُكُمْ»، و قرأ الباقون: «قل ربّی» بغیر الالف، و الوجه انّه علی الامر للرسول (صلي الله عليه وسلم) بان یقول لهم انّ ربی یعلم القول، یعنی السر و النجوی.
قوله: «بَلْ قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ» مبرّد گفت: بل در کلام عرب بر د و وجه استعمال کنند:

- یکی آنست که از سخنی با سخنی گردد که دومی غلطی آید یا بر وی نسیانی رود، و این بر الله تعالی روا نیست تعالی عن ذلك.
- دیگر وجه آنست که سخنی درست تمام بسر برد آن گاه ابتدا کند بسخنی دیگر، و این بر الله تعالی جائز است

و باین معنی رب العالمین گفت: «بَلْ عَجِبْتَ وَ يَسْخَرُونَ بَلْ قالُوا إِنَّا وَجَدْنا آباءَنا عَلى أُمَّةٍ بَلْ قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ»

حکایت از کافران می‌کند که در قرآن سخنهای مختلف بباطل می‌گویند و از بهر آن که سخن ایشان همه دروغست تناقض در آنست و صورت دروغ همین باشد که بر یك حالت و بر یك صفت بنایستد،

- یك بار گفتند سحر است: «أَ فَتَأْتُونَ السِّحْرَ»،
- پس گفتند سحر نیست. اضغاث احلامست، ای اباطیل یراها النائم فی نومه لیس لها حقیقة.
- پس گفتند اضغاث و احلام نیست: «بَلِ افْتَراهُ» این محمد مفتریست، از بر خویش می‌نهد و اضافت بالله تعالی می‌کند.
- پس این نیز نقض کردند گفتند: «بَلْ هُوَ شاعِرٌ» فرا نهاده و فریت نیست، که محمد شعر گوئیست، و الشعر معناه العلم، و انما سمّی شعرا لانّه خاص برأسه لاهله، لا یستطیعه غیرهم، یقال شعر بمعنی علم، و شعر اذا قال الشعر.
- آن گه گفتند اگر محمد بآنچه میگوید راست گویست «فَلْيَأْتِنا بِآيَةٍ» معجزه‌ای ظاهر نماید چنان که پیغامبران پیشین نمودند، چون ناقه صالح و عصا و ید بیضاء موسی و ابراء اکمه و ابرص و مرده زنده گردانیدن عیسی.

رب العالمین بجواب ایشان گفت: «ما آمَنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْيَةٍ» ای اهل قریة اتتهم الآیات اهلکناها، حکمنا باهلاکهم،

«أَ فَهُمْ يُؤْمِنُونَ» استفهام تبعید و انکار یعنی فلا تأتیهم اذ قضینا فی السابق ان لا نعذب امّة محمد بالاستیصال، بل الساعة موعدهم، و الساعة ادهی و امر. معنی آیت آنست که ای محمد مشرکان قریش اقتراح آیات می‌کنند و اگر آنچه می‌خواهند از آیات بایشان نماییم ایمان نیارند و نگروند، چنان که جای دیگر گفت: «أَنَّها إِذا جاءَتْ لا يُؤْمِنُونَ» و آن گه چون نگروند عذاب

استیصـال ایشـان را واجب آید چنان که پیشینیان را واجب آمد، و ما عذاب این امت با قیامت افکندهایم، و حکمی که در ازل کردهایم نگردانیم. «ما يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ».
و گفتهاند وجه احتجاج بر ایشـــان بآنکه پیشـــینیان بعد از ظهور آیات ایمان نیاورند آنســت که اگر ظهور آیات ســبب ایمان بندگان بودی، پیشــینیان را بودی، چون پیشینیان را نبود پسینیان را هم نباشد،
و اگر آیات ســـبب ایمان بودی قریش را آیات نمودیم، که ایشـــان را قرآن معجز فرســـتادیم فعجزوا ان یأتوا بســـورة مثله، و انشـــقاق قمر نمودیم: «اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَ انْشَقَّ الْقَمَرُ» الی غیر ذلك من الآیات و المعجزات.
«وَ ما أَرْسَلْنا قَبْلَكَ إِلَّا رِجالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ».
قرأ حفص عن عاصـم نوحی بالنون و کسـر الحاء علی لفظ التعظیم لموافقة ما تقدمه من قوله: «وَ ما أَرْسَلْنا».
و قرأ الباقون يُوحی بالیاء و فتح الحاء علی بناء الفعل لما لم یســـم فاعله، و معلوم انّ الموحی هو اللَّه تعالی علی کل حال. این آیت جواب ایشـانسـت که گفتند: «هَلْ هذا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ» علت ترك ایمان خویش بشـریت مصـطفی (صـلي الله علیه وسـلم) مینهادند که چرا بما بشـری فرسـتادند همچون ما نه فریشتهای؟ رب العالمین بر ایشان حجت آورد که رسول پیشینیان هم بشر فرســـتادیم از بهر آنکه هر کســـی با جنس خویش انس گیرد، و بطبع وی نزدیکتر بود، و از وی سخن بهتر فهم کند، و لانّ الانسان کنفس واحدة و لا يأنف الانسان من نفسه.
آن گه گفت: «فَسْـئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ» ای اسـئلوا کل من یقر برسـول من اهل التورية و الانجیل. «إِنْ كُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ» ان الرسل بشر.
این خطاب با قریش اسـت، میگوید از اهل دانش بپرسـید ایشـان که کتب خواندهاند و اخبار پیشـینیان دانسـتهاند و برسـل اقرار دادهاند، اگر شـما نمیدانید که پیغامبران بشر بودهاند.
قال ابن زید: اراد بالذکر القرآن، یعنی فســئلوا المؤمنین العالمین من اهل القرآن، و هذا ما قال علی (علیه السـلام) لمّا نزلت هذه الآیة نحن اهل الذکر یعنی المؤمنین.
و فی الخبر انما شفاء العیّ السؤال.
«وَ ما جَعَلْناهُمْ جَسَـداً» اکثر ما یقال الجســد لما لیس فیه روح، قال اللَّه

تعالى: «عِجْلًا جَسَداً» و الجسد واحد ينبئ عن جماعة اى ما جعلناهم ذوى اجساد.
«لا يَأْكُلُونَ الطَّعامَ» و هذه جواب قولهم، ما لِهذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعامَ، و قولهم يَأْكُلُ مِمَّا تَأْكُلُونَ مِنْهُ، وَ يَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ.
و قولهم: «إِنَّما أَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ».
فاعلموا ان الرسل اجمعين يأكلون الطعام و انهم يموتون و هو قوله: «وَ ما كانُوا خالِدِينَ»
و هذا جواب قولهم: «نَتَرَبَّصُ بِهِ رَيْبَ الْمَنُونِ»،
و المعنى، هم من جميع الوجوه كسائر بنى آدم الا فى رتبة النبوة و شرف المنزلة.
«ثُمَّ صَدَقْناهُمُ الْوَعْدَ» اى صدقنا رسلنا الوعد الذى وعدناهم باهلاك من كذّبهم، «فَأَنْجَيْناهُمْ وَ مَنْ نَشاءُ» من المؤمنين، «وَ أَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ» اى المشركين.
و النجاة على وجهين:

- احدهما ان ينجى بعد الوقوع فى العذاب.
- و الثانى ان يمنع الوقوع فيه،
- و نجاة الانبياء و المؤمنين من الوقوع فى العذاب.

«لَقَدْ أَنْزَلْنا إِلَيْكُمْ» يا معشر قريش،
«كِتاباً» يعنى القرآن،
«فِيهِ ذِكْرُكُمْ» اى شرفكم،
فان القرآن

- نزل بلغتهم،
- و فى ارضهم
- و على رجل منهم، كقوله: «وَ إِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَ لِقَوْمِكَ»

يعنى ان هذا القرآن شرف لك و لقومك،
و قال تعالى: «بَلْ أَتَيْناهُمْ بِذِكْرِهِمْ» يعنى بشرفهم.
و قيل معناه «فِيهِ ذِكْرُكُمْ» اى شرفكم، ان عملتم بما فيه.
«أَ فَلا تَعْقِلُونَ» انّ فيه شرفكم ان تمسّكتم بما فيه، و قيل أ فلا تعقلون ما فضّلتكم به على غيركم.

«وَ كَمْ قَصَمْنا» کم فی موضع نصب بقصمنا، و معنی قصمنا اهلکنا و اذهبنا، یقال قصم اللَّه عمر الکافر ای اذهبه،
و قیل القصم کسر الشیء الصلب حتی یلین.
و یقال للذاهبة قاصمة الظهر،
«مِنْ قَرْیَةٍ کانَتْ ظالِمَةً»، یعنی من اهل قریة کانوا ظالمین.
«وَ أَنْشَأْنا بَعْدَها» ای و حدثنا بعد اهلاکها،
«قَوْماً آخَرِینَ» یقال انشأه فنشأ، و هو ناشئ و الجمع نشأ کخدم و حرس.
«فَلَمَّا أَحَسُّوا بَأْسَنا» ای ادرکوا بحواسهم عذابنا. یعنی اهل القریة المهلکة.
«إِذا هُمْ مِنْها» ای من القریة، «یَرْکُضُونَ» ای یسرعون هاربین.
و یقول لهم الملائکة: «لا تَرْکُضُوا» ای لا تهربوا فان هربکم لا ینفعکم و سعیکم لا یغنیکم من القدر.
«وَ ارْجِعُوا إِلی ما أُتْرِفْتُمْ فِیهِ» ای الی تنعمکم الّذی لاجله عصیتم اللَّه فاحفظوه ان قدرتم علیه، هذا امر تبکیت علی ما کانوا یکذّبون به من العذاب، او تنبیه علی ان هربهم لا ینفعهم.
«وَ مَساکِنِکُمْ لَعَلَّکُمْ تُسْئَلُونَ» یعنی تسئلون هل وجدتم ما وعد ربکم حقا.
و قیل لعلکم تسئلون من دنیاکم شیئا.
قالت الملائکة لهم هذا علی طریق الاستهزاء بهم کانّهم قیل لهم ارجعوا الی ما کنتم فیه من المال و النعمة لعلکم تسئلون فانکم اغنیاء تملکون المال.
قال الحسن: لعلکم تسئلون معناه لکی تعذبوا فیها و یحکی عن العرب انهم یقولون قدّم الیّ فلانا لا سأله، یعنی لا عذبه.
کلبی گفت: این در شأن قومی آمد از اهل حصورا دیهی از دیههای یمن، رب العزة بایشان پیغامبری فرستاد و ایشان آن پیغامبر را دروغ زن داشتند و بکشتند تا رب العزة بخت‌نصر را بر انگیخت و قصد قتل و استیصال ایشان کرد، ایشان از بخت‌نصر و قصد وی آگاهی یافتند، همه از دیه بیرون شدند گریزان و ترسان، اللَّه تعالی فریشتگان را فرستاد تا ایشان را بقهر باز گردانیدند با خانها و مسکنهای ایشان و فریشتگان می‌گفتند: «لا تَرْکُضُوا وَ ارْجِعُوا إِلی ما أُتْرِفْتُمْ فِیهِ وَ مَساکِنِکُمْ»
و بخت‌نصر در پی ایشان نشست تا همه را بکشت، مردان و زنان ایشان خرد و بزرگ، و چهار پای و مرغ ایشان تا در آن دیه ازیشان یك چشم نگرنده نماند و در آن حال منادی از هوا ندا میکرد: یا آل ثارات الانبیاء.

يك قول آنســـت كه ايشـــان خود گفتند با يكديگر: لا تهربوا و ارجعوا الى منازلكم و اموالكم.
«لَعَلَّكُمْ تُسْـئَلُونَ» مالا و خراجا يرضـى به بخت‌نصـر فلا يتعرض للقتل و القتال.
«قالُوا يا وَيْلَنا» آن گه كه اعتراف ايشان سود نداشت بگناه خويش معترف شدند و گفتند: «يا وَيْلَنا» اى هلكنا و وقعنا فى اشد البلاء.
«إِنَّا كُنَّا ظالِمِينَ» اقرّوا على انفسهم بظلمهم بالاشراك باللّه و قتل نبيّه.
چون بأس و بطش حق بديدند گفتند اى ويل بر ما گناه ما را بود.
«فَما زالَتْ تِلْكَ دَعْواهُمْ» يعنى فما زالت دعويهم بالويل.
و الدعوى و الدعا واحد. همه آن ويل مى‌خواندند بر خود كه: «يا وَيْلَنا»، يعنى و قالوا للويل، تعال فهذا اوانك كقولهم يا عجبا، فيدعون العجب معناه يا عجب.
يقال فهذا اوانك، و كقولهم يا اسفا معناه يا اسف تعال و ربّما قلبوا ياء النداء واوا فقالوا وا اسـفا، وا عجبا «حَتَّى جَعَلْناهُمْ حَصِـيداً» محصـودا بالسـيف، مستأصلا بالعذاب «خامِدِينَ» ميّتين حصدهم الموت حصدا قال الشاعر:

اذا الـرجـال ولـدت اولادهـا	و اضطربت من كبر اعضادها.
و جعلـت اســقـامهـا تعتـادهـا	فهى زروع قد دنا حصــادها.

«وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما لاعِبِينَ» عبثا و باطلا.
اللعب يدعو اليه الجهل يروق اوّله و لا ثبات له. و انما خلقنا هما لتجازى المحسن و المسيء و يستدل بهما على وحدانية اللَّه عز و جل و قدرته.
و قيل ما خلقنا السـماء و الارض و ما بينهما، ليأكل الناس و يشـربوا و يتمتعوا و يفعلوا ما يريدون ثم، يموتوا و لا يحشروا.
و قيل ما خلقنا هما لنتخذ الزوجة و الولد و الشركاء.
ثم قال تعالى: «لَوْ أَرَدْنا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً لَاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا» بحيث لا يطلع عليه احد لانّه نقص و ستره اولى،
و قيل «لَاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا» يعنى من السـماء من الحور العين فانهن اطهر و اطيب، لا من الارض، و هذا رد على النصـارى اذ جعلوا له مريم بزعمهم زوجة،

و قيل اللهو الولد فى لغة حضـرموت، فيكون ردا على من قال عيسـى ابنه، «لَاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا» كقوله: «لَاصْطَفى مِمَّا يَخْلُقُ ما يَشاءُ» معنى آنست كه ما آسـمان و زمين كه آفريديم نه بدان آفريديم تا جفت و فرزند و انباز گيريم، آن گه گفت اگر ما خواسـتيمى كه جفت و فرزند گيريم از نزديك خود گرفتيمى چنان كه كس را بر ان اطلاع نبودى و از خلق خويش آن برگزيديم كه خود خواستيم

«إِنْ كُنَّا فاعِلِينَ» اگر ما خواستيمى چنين كرديمى لكن نخواستيم و نكرديم و از جفت و فرزند و انباز پاكيم و منزه و مقدس،

«تعالى اللَّه عن ذلك علوا كبيرا» و ان شـئت. جعلت ان كلمة نفى، يعنى ما كنّا فاعلين،

و قيل «لَاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا» اى عندنا بحيث لا يصل اليه علمكم.

قال ابن بحر: ليس فى الاية ذكر الولد و الزوجة، انّما هى عطف على الاية الاولى، اى لو كان اللعب يليق بنا لاتخذنا منه ما يكون فى علمنا و قدرنا.

«بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْباطِلِ» نفى اللهو و اللعب بقوله بل. نه نه بازى كن نيستيم و فرزند گير و جفت گير و انباز گير نه‌ايم. آن گه گفت نقذف بالحق على الباطل يعنى بالاسـلام على الشـرك و بالحجة على الشـبهة و بالوعظ على المعاصى.

و قيل الحق القرآن و و الباطل ابليس،

و التقدير فى اللغة على ذى الباطل،

«فَيَدْمَغُهُ» فيكسره فيبلغ ام دماغه فلا يحيى و لا يبقى بعده،

«فَإِذا هُوَ زاهِقٌ» اى هالك ذاهب و المعنى نرمى بالحق على الباطل بالانبياء و الكتب فيبطله حتى لا بقاله بعدها.

«وَ لَكُمُ الْوَيْلُ» اى شدة العذاب

«مِمَّا تَصِفُونَ» اللَّه به مما لا يليق به من الصاحبة و الولد.

النوبة الثالثة

قوله: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ»

- اسم من له الثبوت الاحدى و الكون الصمدى،

- اسم من له البقاء الازلی و البهاء الأبدی،
- اسم من له العلم و الحلم و الارادة و الطول و العز و السیادة،
- اسم من له القدرة و الحیاة و الاسامی و الصفات،
- اســـم من له الوجه ذو الجمال و القدر ذو الجلال، ســـبحانه هو اللّٰه الكبیر المتعال.
- بنام خداوند ذو الجلال،
- قادر بر كمال،
- مفضل بانوال،
- صانع بی احتیال،
- قیوم بی‌گشتن حال،
- در ذات و صفات متعال،
- موصوف بوصل جمال،
- منعوت بنعت جلال،
- كردگارست و بزرگوار،
- رسنده بهر چیز و دانا بهر كار،
- پاك از انباز است و بی‌نیاز از یار،
- خود بی‌یار و همه عالم را یار،
- آنجا كه دورست دیده یقین پر دودست،
- و آنجا كه ناپیداست روی توحید گرد آلودست،
- پس آن را كه بكرم نزدیكست روزگار او همه سور و سرور است،
- و آن را كه بفضل پیداست كار او نور علی نور است.

یا حبیبی و مونســـی و عمادی و غیــاثی و معقلی و رجــائی.
یــا ملاذی و مــأملی و مرادی ارحـم الـیـوم ذلـتـی و بـكـایـی

ای خداوند اعلم!
ای مهیمن اكرم،
ای صمد ارحم،
هر انس كه نه با تو همه در دست و غم،

صحبت که نه در جوار تو همه اندوهست و ماتم.
جز یاد حدیث تو همه وزر است و ماتم،
بادا روزی که باز رهم از لوح و قلم،
بیابم صرف قدم بصدق قدم،
آزاد شوم از بند وجود و عدم،
از دل بیرون کرده حسرت و ندم،
در مجلس انس قدح شادی بر دست نهاده دمادم.
بداود وحی آمد که یا داود،
ذکری للذاکرین
و جنتی للمطیعین
و کفایتی للمتوکلین
و زیادتی للشاکرین،
و رحمتی للمحسنین
و انسی للمشتاقین،
و انا خاصة للمحبین.
ای داود هم طالبان و قاصدان حضرت ما مختلفست
و ما رنج کسی ضایع نکنیم
هر کس را آنچه سزای اوست و همت او بدو دهیم،
انا عند ظن عبدی فلیظن بی ما شاء،
ذاکران را گفتیم سلام و تحیت شما را،
مطیعان را گفتیم نعمت جنت شما را
متوکلان را گفتیم کرامت کفایت شما را،
شاکران را گفتیم زیادت نعمت شما را،
محسنان را گفتیم فضل و رحمت شما را،
مشتاقان را گفتیم انس و سلوت شما را،
محبان را گفتیم "شما مرا، من شما را."
من آن خداوندم که ببنده خود بفضل خود نزدیکم،
ناخوانده بوی نزدیکم،
ناجسته و نادر یافته بوی نزدیکم،
بعلم نزدیکم و از وهمها دور،

بهره محبان خودم و بهره رسان من دور،
یاد من عیشست و مهر من سور،
شناخت من ملك است و یافت من سرور،
صحبت من روح است و قرب من نور.

قوله: «اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسابُهُمْ»
قال یحیی بن معاذ: حان لك ان تحاسب نفسك فقد مضی اکثر عمرك و تنزجر عن الغفلة، فقد نودیت و دعیت الی الانتباه نداء لم یبق لاحد معه عذر.
و هو قوله: «اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسابُهُمْ»
فرحم اللّٰه عبدا حاسب نفسه قبل ان یحاسب،
و وزن اعماله قبل ان توزن
و انتبه من غفلته قبل ان ینتبه.
اولئك هم الأبرار.
نزدیك آمد وقت حساب بندگان، و بندگان در خواب غفلتند
اینك رستاخیز با هیبت روی نهاد بآفریدگان و ایشان مست شهوت،
نه دیده آن که صورت روزگار خویش به بینند،
نه همت آن که روزی شمار خود برگیرند،
نیکمردان و جوانمردان بحقیقت ایشانند که از عرض گاه و خطرگاه قیامت بترسند،
و از بیم حساب فردا امروز حرکات و سکنات خود بشمارند،
لباس مراقبت در پوشند
و گوش باقوال و اعمال و احوال خود دارند
و ساحت سینه خود را از لوث غفلت مطهر دارند،
چون میدانند که اللّٰه تعالی محصی انفاسست، و عالم بحواسست و آن را روز شمار باز خواستست، بی‌اجازت شریعت یك دم نزنند.
و بی‌اذن حقیقت یك قدم ننهند،
و فقر و فاقت اختیار کردند،
و این کلمات را مطالعت کردند، که ”طوبی للفقیر فی الدنیا و الآخرة،
اما فی الدنیا فلا مؤنة علیه و لا خراج،

و اما فی الآخرة فلا عتاب معه و لا حساب.
می‌گوید خوشا عیشا که عیش درویشانست هم در دنیا و هم در آخرت،
در دنیا شغل طلب خراج و مؤنت نه،
و در عقبی اندوه حساب و باز خواست نه،
و ازین عجیبتر و بزرگوارتر که ایشان را لذت اعتذار است از حضرت ذی الجلال، چنان که در خبر می‌آید: یؤتی بالرجل یوم القیامة فیقول اللَّه عز و جل له عبدی لم ازو عنك الدنیا لهوانك زویتها عنك لصلاحك و صلاح دینك،
«وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ» الغفلة علی قسمین:

- غافل عن حسابه لاستغراقه فی دنیاه و هواه.
- و غافل عن حسابه لاستهلاکه فی مولاه
- فالغفلة الاولی سمة الهجر،
- و الغفلة الثانیة صفة الوصل،
- فالاولون لا یستفیقون من غفلتهم الا فی عسکر الموتی و هؤلاء لا یرجعون من غیبتهم ابد الابد، لفنائهم فی وجود الحق جل و علا.

(مي گويد)
غافلان دواند:

- یکی در کار دنیا و هوای نفس مستغرق، از شغل دنیا با کار دین نپرداخته و در غرقاب شهوت بمانده، يَعْلَمُونَ ظاهِراً مِنَ الْحَياةِ الدُّنْيا وَ هُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غافِلُونَ.
- دیگر مردیست در مشاهدت جلال و جمال حق چنان مستهلك شده که از وجود خود بی‌خبر گشته حق او را از بود خود بیزار کرده نفایه حدث بینداخته و صفت قدم برداشته، یحول بین المرء و قلبه. این حالت مصطفی (صلي الله عليه وسلم) است شب قرب و کرامت که او را بر گلشن بلند خرام دادند چون بمنزل قاب قوسین رسید و کبریا و عظمت آلهیت دید گفت: لا احصی ثناء علیك.

این عجب نگر همه ثناء اللَّه تعالی از وی می‌آموزند و او بعجز خود از ثناء وی مقر آمد،
این چگونه باشد چنانستی که سید گفتی ما چون با خلق باشیم علم ایشان در

جنب علم ما جهل نماید، ایشان را شرط خاموشی باشد و مرا شرط گفتن، باز چون بحضرت عزت ذو الجلال رسیم، علم ما و علم عالمیان در جنب علم قدیم حق جهل نماید، آنجا مرا خاموشی سزد و اقرار بعجز دادن.
فرمان آمد که ای محمد، لا احصـــی اقرار بعجز اســـت چنان که اعوذ بك منك: لا احصـــی ثناء علیك: هنوز در بند صـــفات خویش ماندهای و تا از نظر صفات خویش پاك برنخیزی ما را نیابی.
آن گه سید گفت: انت کما اثنیت علی نفسك.
تو چنانی که خود خود را ستایی، مر ترا وصف کردن هم تو توانی، آنی که خود گفتی و چنان که خود گفتی.

- انی لا احصی تجریدست،
- انت کما اثنیت علی نفسك، تفرید است.

و تا بنده از غیر حق مجرد نگردد حق را فرد نگردد.
جوینده تو همچو تو فردی باید   آزاد زهر علـت و دردی بـایـد.

«قالَ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّماءِ وَ الْأَرْضِ»،
در هفت آسمان و هفت زمین خداست خوانندگان را پاسخ کننده و آوازها را نیوشنده و بشنوایی خود برازها رسنده، و خواهندگان را بخشنده
یکی نعمت دنیا خواست یکی نعمت دین،
دنیا چهار چیز است:

- صحت
- و عافیت،
- و امن
- و فراغت،

نعمت دین هم چهار چیزست:

- در تن طاعت،
- بر زبان شهادت،
- در دل معرفت،
- در سر محبت،

رب العزة بفضل و کرم خویش این نعمتها از تو دریغ نداشت،

تو نیز بطمع زیادت شکر از وی دریغ مدار، که میگوید جل جلاله
«لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ».
«فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ» اشارتست بعلم شریعت که آدمیان بآن مکرمند و دانایان در دو گیتی عزیز،
از حق شنیده در تنزیل،
وز مصطفی شنیده در بلاغ.
و زاستادان آموخته بتلقین،
و گذشت از علم شریعت علم حقیقتست که:
«وَ عَلَّمْناهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْماً».
علم شریعت آموختنی است. علم حقیقت یافتنی،
علم شریعت بتلقینست، علم حقیقت از نور یقینست،
این علم حقیقت آفتابی است که مرد بنور عزت از آفاق دل بیند،
و ذات نبوت و صفات رسالت بشناسد،
چون این شناخت پدید آمد جلال نبوت دامن ذرّاعه وی در گوشه پرده خود بندد که
«العلماء خلفاء الانبیاء»
و گفته‌اند اهل الذکر اهل قرآنند،
ایشان که در معانی و مبانی قرآن نظر کردند،
و بلطایف و حقایق آن راه بردند
و باحکام و مواعظ و زواجر آن کار کردند،
تا رب العزة دلهای ایشان بنور حکمت روشن گردانید
و چراغ معرفت در باطن ایشان بیفروخت
و مؤمنانرا بچراغ علم ایشان راه دین حق نمود،
تا اعلام قدرت و شواهد عزت و دلائل حکمت بر ایشان کشف گشت،
و باین تشریف و اعزاز حق رسیدند که رب العزة گفت:
«لَقَدْ أَنْزَلْنا إِلَيْكُمْ كِتاباً فِيهِ ذِكْرُكُمْ»
این آیت اهل قرآن را تشریفی است بزرگوار و تهنیتی مهربار و بعزت عزیز که خاك جهان غلام اقدام اهل قرآنست،
عرصه قیامت و صعید سیاست در آرزوی روی اهل قرآنست،
اقداح شراب کوثر مشتاق لبان اهل قرآنست،

درجات جنات مأوی و حور عین و اشجار و انهار سلسبیل و زنجبیل، در بند انتظار اهل قرآنست،
و ازین همه عزیزتر و بزرگوارتر ذات صمدی و صفات سرمدی در اشتیاق دیدار اهل قرآنست، خود می‌گوید جل جلاله:
الا طال شوق الأبرار الی لقایی   و انّی الیهم لا شد شوقا.

«وَ كَمْ قَصَمْنا مِنْ قَرْيَةٍ كانَتْ ظالِمَةً» نتیجه ظلم خرابی وطنست،
مصطفی (صلي الله عليه وسلم) گفت: «لو كان الظلم بيتا فی الجنّة لسلط اللَّه عليه الخراب»
و ظلم صعب آنست که بنده بر خویشتن کند که بجای طاعت معصیت نهد تا رب العزة باطن وی خراب کند،
بجای توفیق خذلان نشیند،
شواهد معرفت رخت بردارد
وسواس شیطان بجای وی رخت فرو نهد،
اینست که رب العزة گفت:
«وَ أَنْشَأْنا بَعْدَها قَوْماً آخَرِينَ»
و گفته‌اند درین آیت محو و اثباتست،

- محو آنست که گفت: «وَ كَمْ قَصَمْنا مِنْ قَرْيَةٍ كانَتْ ظالِمَةً»
- اثبات آنست که گفت: «وَ أَنْشَأْنا بَعْدَها قَوْماً آخَرِينَ»
- قومی جهان داران را زین جهان می‌برند آن محو است،
- دیگران را بجای ایشان می‌نشانند، آن اثباتست.
- و ذلك معنى قوله: «يَمْحُوا اللَّهُ ما يَشاءُ وَ يُثْبِتُ» فی قول بعض المفسرين،
- و قيل يمحو ما يشاء من الباطل، و يثبت ما يشاء من الحق. كقوله: «بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْباطِلِ فَيَدْمَغُهُ»

اى ندخل نهار التحقيق على ليالى الاوهام،
فيتقشع سحاب الغيبة
و ينجلى صباب الإبهام
و تبرز شمس اليقين عن خفاء الظنون.

پير طريقت باين معنى اشارت كرده گفته
بر خبر همى رفتم جويان يقين،
ترس، مايه و اميد قرين،
مقصود از من نهان و من كوشنده دين،
ناگاه برق تجلى تافت از كمين،
از ظن چنان روز بينند و از دوست چنين.

پخش 2
آية 19 الي 33
2 **النوبة الاولى**

وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۚ وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ {19}
يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ {20}
أَمِ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ {21}
لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا ۚ فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ {22}
لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ {23}
أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً ۖ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ ۖ هَٰذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي ۗ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ ۖ فَهُمْ مُعْرِضُونَ {24}
وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ {25}
وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَٰنُ وَلَدًا ۗ سُبْحَانَهُ ۚ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ {26}
لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ {27}
يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَىٰ وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ {28}
وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَٰهٌ مِنْ دُونِهِ فَذَٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ ۚ كَذَٰلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ {29}
أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا ۖ وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ ۖ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ {30}
وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ {31}
وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا ۖ وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ {32}
وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ ۖ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ {33}

2 نوبة اولىٰ

قوله تعالى: «وَ لَهُ مَنْ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ»
و او راست هر كه در آسمان و زمين كس است،
«وَ مَنْ عِنْدَهُ» و ايشان كه نزديك وى‌اند،

«لا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبادَتِهِ» خویشتن را بزرگ نمی‌دارند و از بنده بودن او را ننگ نمی‌دارند و از پرستش او سر نمی‌کشند.
«وَ لا يَسْتَحْسِرُونَ» (19) و از پرستش هيچ فرو نمی‌مانند.
«يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ» می‌ستایند و می‌پرستند و نماز میکنند شب و روز،
«لا يَفْتُرُونَ» (20) سست نمیشوند.
«أَمِ اتَّخَذُوا آلِهَةً» این خدایان که ایشان گرفتند آنند.
«مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ» (21) که مردگان را از گور برانگیزانند.
«لَوْ كانَ فِيهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ» اگر در آسمان و زمین خدایان بودی جز از الله تعالی،
«لَفَسَدَتا» هم کار آسمان تباه گشتی هم کار زمین،
«فَسُبْحانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ» پاکی الله تعالی را خداوند عرش.
«عَمَّا يَصِفُونَ» (22) از آنکه مشرکان صفت می‌کنند.
«لا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ» نپرسند الله تعالی را از آنچه می‌کند که چرا کردی،
«وَ هُمْ يُسْئَلُونَ» (23) و ایشان را پرسند.
«أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً» جز از او خدایان گرفتند،
«قُلْ هاتُوا بُرْهانَكُمْ» بگوی حجت و برهان خود بیارید در پرستش ایشان،
«هذا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ» درین نامه یاد کرد و قصه هر کس است که با منند و سخن الله تعالی با این مت،
«وَ ذِكْرُ مَنْ قَبْلِي» و یاد و قصه هر که پیش از من،
«بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ» بلکه بیشتر ایشان آنند که کار راست و سخن راست نمی‌دانند،
«فَهُمْ مُعْرِضُونَ» (24) ایشان روی گردانیده می‌باشند.
«وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ» نفرستادیم پیش از تو هیچ فرستاده‌ای،
«إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ» مگر پیغام دادیم باو.
«أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ» (25) که نیست خدای مگر من مرا پرستید.
«وَ قالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمنُ وَلَداً» گفتند که رحمن فرزندی گرفت،
«سُبْحانَهُ» پاکی و بی عیبی او را،
«بَلْ عِبادٌ مُكْرَمُونَ» (26) بلکه بندگانند نواختگان.
«لا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ» بی دستوری او سخن نگویند،

«وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ» (27) و بفرمان او كار كنند.
«يَعْلَمُ ما بَيْنَ أَيْدِيهِمْ» می‌داند اللَّه تعالى كرده ايشان
«وَ ما خَلْفَهُمْ» و كرده آن كه خواهند كرد،
«وَ لا يَشْفَعُونَ» و شفاعت نكنند و آمرزش نخواهند،
«إِلَّا لِمَنِ ارْتَضى» مگر آن كس را كه اللَّه تعالى پسندد،
«وَ هُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ» (28) و ايشان از بيم او ترسندگانند.
«وَ مَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ» و هر كه از فريشتگان گويد،
«إِنِّي إِلهٌ مِنْ دُونِهِ» من خدايم فرود از اللَّه.
«فَذلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ» او آنست كه او را پاداش كنيم دوزخ،
«كَذلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ» (29) چنان كنيم پاداش ستمكاران.
«أَ وَ لَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا» نمی‌بينند ناگرويدگان،
«أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ كانَتا رَتْقاً» كه آسمانها و زمين بسته بودند،
«فَفَتَقْناهُما» بگشاديم آن را هر دو،
«وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» و بيافريديم از آب هر چيزى زنده،
«أَ فَلا يُؤْمِنُونَ» (30) بنگروند كه ما تواناييم؟
«وَ جَعَلْنا فِي الْأَرْضِ رَواسِيَ» و در زمين كوه‌ها بلند كرديم،
«أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ» تا زمين ايشان را بنگرداند
«جَعَلْنا فِيها فِجاجاً سُبُلًا» و در زمين راهها فراخ ساختيم،
«لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ» (31) تا ايشان راه دانند كه روند.
«وَ جَعَلْنَا السَّماءَ سَقْفاً» و آسمان كازى كرديم
«مَحْفُوظاً» بى ستون نگاه داشته
«وَ هُمْ عَنْ آياتِها مُعْرِضُونَ» (32) و ايشان از چندان نشانهاى توانايى روى گردانندگان.
«وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ» او آنست كه بيافريد شب و روز،
«وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ» و خورشيد و ماه را،
«كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ» (33) همه در چرخ آسمان شنا و می‌برند.

النوبة الثانية

قوله: «وَ لَهُ مَنْ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ»
خلقا و ملكا فكيف يكون ولدا و بينهما تناف.
ملك و ولادت هرگز بهم جمع نيايد
و همچنين ملك و نكاح كه ميان ايشان منافاتست،
كسى كه فرزندى دارد نتواند بود كه آن فرزند ملك وى باشد،
و نه كسى كه زنى دارد آن زن در آن حال كه منكوحه ويست مملوكه وى تواند بود، پس ميدان كه هر كه در آسمان و زمين همه رهى و بنده‌اند خداى را عزّ و جل، همه مملوك و مصنوع ويند،
دعوى ولادت بر وى باطل و او جل جلاله از آن مقدس و منزه.
«وَ مَنْ عِنْدَهُ» يعنى الملائكة الّذين عنده، الّذين جعلتهم العرب بناته،
كما قال عزّ و جل: «وَ جَعَلُوا الْمَلائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبادُ الرَّحْمنِ إِناثاً».
«وَ مَنْ عِنْدَهُ». حجتست بر معتزله و جهميه در اثبات جهت و مكان بارى جلّ جلاله، اذ لو لم يكن بذاته فى موضع و علمه فى كل موضع، لما كان لقوله: «وَ مَنْ عِنْدَهُ»
معنى «لا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبادَتِهِ» اى لا يتعظمون و لا يستنكفون عن عبادته، و لا يخرجون عن طاعته.
«وَ لا يَسْتَحْسِرُونَ» اى لا يعيون.
يقال حسر الرجل و استحسر، اذا لغب و اعيى،
و الملائكة لا يعيون فان تسبيحهم يجرى مجرى النفس.
«يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ» ينزهون اللَّه عن الولد و الزوجة و الشريك و عمّا لا يليق به على الدوام،
«لا يَفْتُرُونَ» اى لا يضعفون عنه،
و قيل لا يفترون اى لا يشغلهم عن التسبيح رسالة،
و يجرى التسبيح منهم مجرى النفس منّا لا يشغلنا عن النفس شيء فلذلك تسبيحهم دائم.
«أَمِ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ» يعنى اهم اتخذوا آلهة ينشرون الموتى من الارض؟ استفهام است بمعنى انكار،
مى‌گويد مشركان قريش كه، بتان را خدايان گرفتند اين خدايان مردگان را از گور بر مى‌انگيزانند و ايشان را زنده مى‌گردانند تا ايشان را بان شبهت افتد و ايشان را انبازان اللَّه تعالى گويند.

معنی آنست که آنکه قدرت آن ندارد که مرده زنده کند خدایی را نشاید.
«لَوْ كانَ فِيهِما» ای فی السّماء و الارض.
«آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ» یعنی غیر اللّه. الّا اینجا بمعنی غیرســـت و همچنین در همه قرآن هر جا که گفت: «لا إِلهَ إِلَّا هُوَ» یعنی لا اله غیره.
قال الشاعر:
و کــل اخ مــفــارقــه اخــوه لــعــمــر ابــیــك الّا الــفــرقــدان.

المعنی و کـل اخ غیر الفرقـدین مفـارقـه اخوه و معنی الآیـة لو کـان فی السّماوات و الارض، ارباب غیر اللّه لخربتا و هلك من فیهما بوقوع التنازع بین الآلهة.
«فَسُــبْحانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِــفُونَ» ای له السّـماوات و الارض و ما فوقها من الکرسی و العرش، و هو منزه عن الوصف بالشریك و الصـاحبة و الولد.
«لا يُسْــئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ» ای لیس علیه اعتراض فی فعله و لا فی حکمه اذ لا احد مثله و فوقه فیسأله عن فعله و حکمه بعباده.
«وَ هُمْ يُسْئَلُونَ» ای العباد مسئولون عن افعالهم.
او خداوندست آفریدگار و کردگار،
گفت وی همه راست،
حکم وی همه صواب،
فعل وی همه پاك،
امر و نهی وی محکم،
کس را نرسد که بر حکم وی اعتراض کند،
یا بر فعل وی چون و چرا گوید بحجت خداوندی و آفریدگاری،
فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبالِغَةُ.
و بندگان را پرسند از اقوال و اعمال ایشان چنان که آنجا گفت:
«وَ قِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْـؤُلُونَ» نه بدان پرسـید تا بداند که ایشــان چه کرده‌اند که حق جلّ جلاله دانا بود در ازل که از بندگان چه آید از اعمال و اقوال و حرکات و سکنات، دانست که ایشان چه کنند و کی کنند و چون کنند،
پس سؤال ایشان از طریق ایجاب حجّت است بر ایشان،
نه از طریق استعلام،

یکی اهل توبیخ باشد از وی پرسد تا حجّت بر وی درست شود و او را توبیخ کند،
یکی اهل مغفرت باشد از وی پرسد تا جزاء کردار وی بتمامی بدو رساند،
ضحاك گفت: سبب نزول این آیت آن بود که مشرکان قریش گفتند:
یا محمّد ربّنا یکتب علینا الذنب ثم یعذّبنا علیه،
و باین سخن تکذیب قدر خواستند،
تا ربّ العزة این ایت فرو فرستاد بجواب ایشان.
و این آیت حجّتی قاطع است بر قدریه و دلیلی واضح بر بطلان دعوی ایشان.
و مصطفی (صلي الله عليه وسلم) گفته:
«القدریة مجوس هذه الامّة

- ان مرضوا فلا تعودهم
- و ان ماتوا فلا تشهدوهم».

و قال صلّی اللَّه علیه و سلّم. «صنفان من امّتی لیس لهما فی الاسلام نصیب، المرجئة و القدریة».
و قال صلّی اللَّه علیه و سلّم:
«یکون فی امّتی خسف و مسخ و ذلك فی المکذبین بالقدر».
و عن علی (علیه السلام) قال: قال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم):
«لا یؤمن عبد حتی یؤمن باربع،

- یشهد بان لا اله الّا اللَّه
- و انّی رسول اللَّه بعثنی بالحق،
- و یؤمن بالموت و بالبعث،
- و یؤمن بالقدر».

و عن عائشة قال: قال رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و سلّم:
«ستة لعنتهم لعنهم اللَّه و کل نبی،

- مجاب الزائد فی کتاب اللَّه
- و المکذب بقدر اللَّه
- و المتسلط بالجبروت لیعز من اذل اللَّه، و یذل من اعز اللَّه،

- و المستحل لحرم اللَّه
- و المستحل من عترتى ما حرم اللَّه
- و التارك لسنتى.

قوله: «أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً» امرهم اللَّه بعبادتها فى كتاب من كتبه.
«قُلْ هاتُوا بُرْهانَكُمْ» قربوا حجتكم على ذلك.
«هذا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ» اى هذا القرآن فيه ذكر امّتى و ذكر الامم المتقدمة و ليس فيه جواز ذلك و لا الامر بعبادة الاوثان.
و قيل تقديره «هذا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ» يعنى القرآن،
و هذا «ذِكْرُ مَنْ قَبْلِي» يعنى التورية و الانجيل،
و ليس فيها كلها اباحه ذلك. معنى آنست كه ايشان جز از اللَّه تعالى خدايان گرفتند و پرستيدند، اى محمّد تو ايشان را گوى حجّت خود بياريد بآن كه اللَّه تعالى شما را پرستش ايشان فرموده در كتابى از كتابهاى خويش، اينك قرآن كتاب او كه با من، و اينك تورية و انجيل كه پيش از من فرو فرستاده‌اند، و درين كتابها ازين معنى هيچ چيز نيست تا بدانيد كه هرگز هيچ كس حجّتى نداشت بپرستش پرستيده‌اى جز اللَّه تعالى.
و گفته‌اند. «أَمِ اتَّخَذُوا آلِهَةً» در آيت پيش گفت
و «أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً» درين آيت گفت،
و اين تكرار بى‌فايده نيست از بهر آنكه آنچه در آيت پيش گفت قياسى است و اين كه درين آيت گفت تقليدى.
فقال فى الآية الاولى: «أَمِ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ» يعنى اوجدوا آلهة ينشرون الموتى من الارض فاتخذوهم آلهة قياسا؟
و قال فى هذه الآية: «أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً». معناه اوجدوا فى كتاب اللَّه الامر باتخاذ الآلهة فاتخذوهم آلهة تقليدا؟
و هذا معنى مفيد حسن، و قيل معنى الآية «أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً قُلْ هاتُوا بُرْهانَكُمْ» على استحقاقها الالهية و قد تم الكلام.
ثم استأنف فقال «هذا» اى القرآن، «ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ» اى خبر من معى و ما احل اللَّه لهم و ما حرم عليهم و ما لهم من الثواب و العقاب.
«وَ ذِكْرُ مَنْ قَبْلِي» اى خبر من قبلى من الامم السالفة ما فعل اللَّه بهم فى الدنيا و ما هو فاعل بهم فى الآخرة.

«بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ» فلا يتأملون حجة التوحيد.
«فَهُمْ مُعْرِضُونَ» بسبب جهلهم.
قيل انما عدموا العلم لاعراضهم عن النظر، و لو وضعوا النظر موضعه لعلموا لا محالة،
و هذا دليل على وجوب النظر، و ان العلوم الدينية كلها كسبيّة.
«وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ». قرأ حمزة و الكسائى و حفص عن عاصم. نوحى بالنون و كسر الحاء اعتبارا بما تقدمه من قوله: «وَ ما أَرْسَلْنا»، و قرأ الباقون يوحى بالياء و فتح الحاء على ما لم يسمّ فاعله. «أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ»
يريد لم يبعث رسولا الا بتوحيد اللَّه و لم يأت رسول بان لهم الها غير اللَّه.
«وَ قالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمنُ وَلَداً» الاتّخاذ و التبني واحد، لكنه اذا استحال ان يكون له ولد، فالتبنى بولد الغير ابعد، لان ذلك انّما يطلب به التعزز و الاعتضاد بمكانه، و اللَّه «سُبْحانَهُ» غنى عن ذلك.
اين آيت رد است بر مشركان كه گفتند الملائكة بنات اللَّه، و هم خزاعة.
و بر طايفه جهودان كه گفتند عزير بن اللَّه، و بر ترسايان كه گفتند المسيح بن اللَّه
سبحانه كلمة تنزيه‌اى هو منزه عن اتخاذ الولد لان ذلك يقتضى المجانسة و اللَّه عز و جل منزه عن الوصف بالجنس و النوع.
«بَلْ عِبادٌ مُكْرَمُونَ» اى بل هم عباد مكرمون، اكرمهم اللَّه بطاعته و ليسوا بالاولاد، ثم اثنى عليهم فقال: «لا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ» اى لا يتكلمون الا بما امرهم به، و لا يتعبدون الّا ما امروا به.
«وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ» ما يعملون بامره. نظيره قوله: «لا يَعْصُونَ اللَّهَ ما أَمَرَهُمْ وَ يَفْعَلُونَ ما يُؤْمَرُونَ»
قال سهل بن عبد اللَّه: لا يسبقونه اى لا اختيار لهم مع اختياره، و هم بامره يعملون اتباع السنة فى الظاهر و مراقبة اللَّه فى الباطن.
«يَعْلَمُ ما بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ» اى ما عملوا و ما هم عاملون.
قال ابن عباس: و قيل ما كان قبل خلقهم و ما يكون بعد خلقهم.
«وَ لا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضى» اى لمن رضيه اللَّه.
و قال لا اله الّا اللَّه محمّد رسول اللَّه.
«وَ هُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ» اى خائفون و من مكره لا يأمنون، گفته‌اند

خشيت اينجا بمعنى علم است اى من العلم به مشفقون.
مى‌گويد ايشان از آن كه وى را مى‌دانند ازو ميترسند.
قال الواسطى:

- الخوف للجهال
- و الخشية للعلماء،
- و الرّهبة للانبياء،
- و قد ذكر اللَّه الملائكة، فال «وَ هُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ»
- و فيه دليل على انّه سبحانه لو عذّبهم لكان ذلك جائزا اذ لو لم يجز ان يعذب البرئ لكانوا لا يخافونه لعلمهم اللَّه انهم لم يرتكبوا ازلة.

قوله: «وَ مَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ» اى من الملائكة و ممن عبدوا من دون اللَّه.
«إِنِّي إِلهٌ مِنْ دُونِهِ فَذلِكَ» اى ذلك القائل.
«نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ كَذلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ» اى الكافرين.
قال قتادة: اراد به ابليس حيث ادعى الشركة و دعا الى عبادة نفسه و امر بطاعته، قال لانّه لم يقل اجد من الملائكة «إِنِّي إِلهٌ مِنْ دُونِهِ».
«أَ وَ لَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا» قرأ ابن كثير وحده الم ير بغير الواو، و قرأ الباقون ا و لم بالواو و هما فى المعنى سواء، و الرؤية هاهنا بمعنى العلم.
و قيل هى من رؤية البصر. «أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ كانَتا رَتْقاً» اى منسدتين و لم يقل رتقين لان الرتق مصدر، و المعنى كانتا ذواتى رتق فجعلنا هما ذواتى فتق، و الفتق هو الفصل بين شيئين، كانتا ملتئمتين.

و فيها اربعة اقوال:

- احدها انّ السّماوات كانت متّصلة بالارض، ففتقنا هما بان جعلنا بينهما الهواء.
- و الثانى انّ السّماوات كانت واحدة، ففتقناها بان جعلناها سبعا.
- و الثالث كانت السّماوات رتقا ليس فيهما فتق و لا فروج ينزل منها المطر، و كانت الارض رتقا ليس فيها فتق يخرج منه النبات. ففتقنا السّماوات لا بانزال الغيث، و فتقنا الارض لإخراج النبات، و على هذا القول المراد بالسّموات، السماء الدنيا فجمعت،
- و القول الرابع كانتا رتقا بالظلمة لا يرى ما فيهما، ففتقنا هما بخلق

الاجرام النيّرة.
معنى آيت آنست كه نمى‌بينند ناگرويدگان و ننگرند كه آسمانها يك طبقه بود و ما بقدرت و حكمت خويش آن را هفت طبقه كرديم و زمين يك طبقه بود هفت كرديم، در ميان آسمان و زمين هوا نبود كه هر دو درهم بسته بود ما از هم جدا كرديم، آســـمان بر هوا بقدرت بداشـــتيم، و زمين بر آب نهاديم آسمان بسته بود از باران، و زمين از نبات، ما آن را بگشاديم و فرجها پديد كرديم تا از آسمان باران آمد و از زمين نبات مصالح و منافع آدميان را.
همانست كه گفت: «وَ السَّماءِ ذاتِ الرَّجْعِ وَ الْأَرْضِ ذاتِ الصَّدْعِ»
اين همه بآن كرديم تا در نگريد و بدانيد كه اين كرده‌ها را كردگارى هست و اين آفريده‌ها را آفريدگارى،
آن گه در دلايل توحيد بيفزود گفت:
«وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ كُلَّ شَــيْءٍ حَيٍّ» اى خلقنا كل شــيء له حياة من الماء، و هو النطفة التي تخرج من بين الصــلب و الترائب، نظيره قوله: «وَ اللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ ماءٍ» اى كل حيوان يدبّ من عاقل و بهيمة، و قيل يريد به الماء المشــروب، لان اللَّه ســبحانه خلق الماء اولا ثم قلب الماء نارا و خلق منها الجنّ و قلبه ريحا و خلق منها الملائكة ثم احاله طينا و خلق منه آدم.
و سأل ابو هريره رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم). ممّ خلق اللَّه الخلق؟ فقال عليه السلم: «مِنَ الْماءِ».
و قيل جعلنا، هاهنا يتعدى الى مفعولين و المعنى يعيش كل شــيء بالماء، و فيه اضــمار، تقديره و جعلنا الماء حياة كل شــيء، فخذف المضــاف و اقيم المضاف اليه مقامه. ثم قال تعالى: «أَ فَلا يُؤْمِنُونَ» مع ظهور الآيات.
«وَ جَعَلْنا فِي الْأَرْضِ رَواسِيَ» اى جبالا ثوابت، من رسا اذا ثبت، و سمّيت رواسى لانّ الارض رسّت بها.
«أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ» يعنى لأن لا تميد بهم،
قال قتادة: كانت الارض تميد و لا يثبت عليها بناء فاصــبحت و قد خلق اللَّه الجبال اوتادا لها حتى لا تميد.
و الميد فى اللغة التحرك و الدوران. «وَ جَعَلْنا فِيها» اى فى الارض. و قيل فى الجبال «فِجاجاً» اى طرقا. جمع فج و هو الطريق الواســع. و قيل هو الطريق بين الجبلين.
«لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ». الى ديارهم و اوطانهم، و قيل يهتدون بالاعتبار، يقال انّ

ما بين المشـرق و المغرب مسـيرة خمس ماتة عام، اكثرها مفاوز و جبال و بحـار، و القليـل منهـا العمران ثم اكثر العمران اهـل الكفر، و القليـل منـه الاســـلام، و حول الدنيا ظلمة و وراء الظلمة جبل قاف، و هو جبل محيط بالدنيا، و هو من زمرّد اخضـر و اطراف السماء ملتصـقة به، و يقال ما من جبل فى الدنيا الا و عرق من عروقه يتّصل بقاف، و قد سلّط الله ملكا بالقاف فاذا اراد الله هلاك قوم، امر الملك فحرك عرقا من عروقه، فانخسف بهم.
قوله: «وَ جَعَلْنَا السَّماءَ سَقْفاً» يعنى سقفا فى الارض.
«مَحْفُوظاً» حفظه الله جل و عز من الوقوع على الارض الّا باذنه، كقوله: «وَ يُمْسِكُ السَّماءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ».
و قيل محفوظا من الشـياطين بالشـهب كقوله: «وَ حَفِظْناها مِنْ كُلِّ شَـيْطانٍ رَجِيمٍ» و قيل محفوظا بالهواء من غير علاقة و لا عماد.
«وَ هُمْ عَنْ آياتِها» اى الكفّار عن الادلة التي فيها كالشمس و القمر و النجوم، «مُعْرِضُونَ» غير متفكرين فيها.
و لا معتبرين بها.
«وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ» الليل و النهار خلقان لله عزّ و جل فما دامت الشـمس تقطع من المشــرق الى المغرب فهو نهار، و ما دامت تقطع من المغرب الى المشرق فهو ليل، و لو لا تعاقبهما لما كان بشر و لا نبات و لا للحيوان قرار كما كان فى الاماكن الّتى لا تزول عنها الشـمس و الاماكن التي لا تطلع عليها، «وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ» انما قال هذا لان الفلك يدور فى بحر مسـكوب، و قال يسـبحون كنى عنهم بكناية العقلاء لانـه اضــــاف اليهم فعل العقلاء كقولـه: «وَ الشَّـــمْسَ وَ الْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي ســاجِدِينَ» روى عن ابن عباس انه قال: القمر اربعون فرســخا فى اربعين فرسخا فى ستين فرسخا، و كل نجم مثل جبل عظيم فى الدنيا، و قال بعضهم الشــمس مثل عرض الدنيا و لو لا ذلك لكانت لا ترى من جميع الدنيا، و كذلك القمر، و اختلفوا فى الفلك فقال ابن عباس: الفلك السّــماء. و اكثر المفســرين على انّ الفلك موج مكفوف تحت السّــماء تجرى فيه الشــمس و القمر و النجوم. و قال الحسـن: الفلك شبه الطاحونة تجرى تحت السّماء. و قال قتادة: الفلك له اسـتدارة بين السّــماء و الارض يدور بالنجوم مع ثبوت السّــماء، و قيل انه يدور دور الكرة، و قيل يدور دور الرحى، و قيل الفلك القطب الذى تدور عليه النجوم، و قيل الفلك المواضـــع التي ركبت فيها

النجوم، و قيل «فِي فَلَكٍ» يعنى فى دوران، و قيل الفلك جرم مســـتدير و الاستدراة سمّى فلكا و لكل واحد من السّيّارات فلك، و فلك الافلاك يحركها كل يوم حركة واحدة من المشرق الى المغرب، و اللَّه اعلم، و من المفسرين من قال ان اللَّه عزّ و جل هو العالم بكيفيّة جريها، يجريها كيف يشــاء و كما يشاء.

النوبة الثالثة

قوله: «وَ لَهُ مَنْ فِي السَّــماواتِ وَ الْأَرْضِ» الآية... له الحادثات ملكا و الكائنات حكما و تعالى ان يتجمل بوفاق او ينتقص بخلاف، كائنات و محدثات موجودات و متلاشيات در زمين و در ســماوات همه ملك و ملك اوست، رهى و بنده و چاكر اوست حقيقت ملك بنزديك ارباب معانى قدرت اســت بر ابداع و اختراع، و اين حقيقت صــفت اوســت و ملك بســزا ملك اوست، بى‌خيل و خدم و بى طبل و علم و بى سپاه و حشم، شاهان جهان چون لشكر عرض دهند خدم و حشم بر نشانند، خيل و خول آشكارا كنند پس بملك و ملك و نعمت و تنعم و سوار و پياده و درگاه و بارگاه خود سر افتخار بر افرازند، و حق ســبحانه و تعالى اطلال و رســوم كون را آتش بى‌نيازى در زند و عالم هباء منثور گرداند و غبار اغيار از دامن قدرت بيفشاند و زمام اعلام بر سر مركب وجود كند، آن گه ندا در عالم دهد كه: «لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ؟» پس هم خود بجلال عزّت خويش خود را جواب دهد «لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ» مؤمن چون اعتقاد كند كه همه حق و ملك اوســت و عزّت عزّت اوست، سزاى وى آنست كه لوح دعوى بشكند و بساط هوس در پيچد و سوداى انيّت از ســر بيرون كند و دامن از كونين و عالمين در كشــد، ننگش آيد كه بمخلوق همچون خود ســر فرود آرد، يا دل در كســى بندد: و من قصد البحر استقل السواقيا.

غواص بلند همت كه با درياى مغرق بجان ســتد و داد كند تا گوهر شــب افروز بدست آورد كى بشبه سياه رنگ تن در دهد، نيكو سخنى گفت آن عزيز عهد كه: من عرف الحق لم يحتمل اذلال الخلق.

قوله: «لَوْ كانَ فِيهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتا» تا اگر در آســمان و زمين جز از اللَّه تعالى خدايان بودى ميان ايشان تنازع بودى و عالم همه خراب گشتى، اين بر ذوق جوانمردان طريقت اشارتست بقطع علاقه و رفض اسباب و به قال الســيارى: حثك فى هذه الاية على الرجوع اليه و الاعتماد عليه و قطع

العلائق و الاسباب عن قلبك. هر كرا ديده بر اسرار اين آيت افتاد و توفيق رفيق خود يافت ديده از نظر اغيار بر دوزد و خرمن اطماع بخلق بسوزد و با دلی بی غبار و سينه‌ای بی بار منتظر الطاف و مبار الهی بنشيند تا حق جل جلاله بلطف خودكار او ميسازد و دل او را در مهد عهد می‌دارد، اعرابی را ديدند دست در آستان كعبه زده و می‌گويد: من مثلی ولی اله ان اذنبت مثانی، و ان تبت رجانی و ان اقبلت ادنانی، و ان ادبرت نادانی، إِنَّ رَبَّنا لَغَفُورٌ شَكُورٌ.
قوله: «لا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْئَلُونَ» رد قدريانست و ارشاد سنّيان، قدريان گفتند اگر كل حوادث باو حوالت كنيم خدای تعالی معيوب گردد گفتند شر از ما است و خير ازو، هم چنان كه گبران گويند خير از يزدان و شر از اهرمن، القدرية مجوس هذه الامة. قدری مر گبری را گفت مسلمان شو گفت تا او نخواهد چون مسلمان شوم؟ قدری گفت او ميخواهد لكن ابليس نمی‌خواهد، گبر گفت پس من با خصم قوی ترم ضعيف را چه خواهم كرد. اما ارشاد سنيان از آن رويست كه حق جل جلاله مالك بر اطلاقست او را رسد كه در ملك خود چنان كه خواهد تصرف كند. مصطفی (صلي الله عليه وسلم) گفت: «لو عذبنی و ابن مريم لعذبنا غير ظالم»
بترس از خدای كه هر چه خواهد كند و كس را زهره اعتراضی نه، و بر حكم وی چون و چرا نه. استحيی من اللَّه لقربه منك و خف اللَّه لقدرته عليك. از خدای شرم دار كه بتو نزديكست و ز خدای بترس كه بر تو قادرست و بدان كه اين كاری است رفته و بوده هر كس را بمنزل خود رسانيده و موضع وی پديد كرده، آن گه بسر راه معاملت باز آورده. انبياء كه آمدند نه كاری نو درين عالم آوردند يا خبری نو در سينه تو نهادند، بلكه آنچه در سينه تو بود بجنبانيدند و آنچه در حق تو نهاده بود ترا سوی آن خواندند. «وَ ما كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْ لا أَنْ هَدانَا اللَّهُ» امير المؤمنين علی (عليه السلام) را پرسيدند از قدر گفت: سرّ اللَّه فلا نكشفه. بحر عظيم فلا تلجه.
علم بشريت طاقت كشش وی ندارد، فهم و وهم آدمی هرگز بدان نرسد،
و نداند هر چند پيش رود متحيرتر بود،
هر چند بيش تصرف كند افتاده‌تر آيد.
با رخ تو كيست جان جز كه　　　با لب تو كيست عقل جز كه يكی

یکی بلفضول   بلهوس.

قوله: «أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً قُلْ هاتُوا بُرْهانَكُمْ» الاية. الاشـــارة فيه الى التوحيد الحق و افراد الرّب بوصف التفرّد و نعت الوحدانية و اصل التوحيد الطيران فى ميدان التجريد و الاقامة عند احكامه بالتفريد، و قطع الخوف و الرجاء عن القريب و البعيد، و تسـليم الامر الى اللَّه ليحكم كيف يريد. و قال الشبلى: الواحد يكفيك من الكل، و الكل لا يكفيك من الواحد. شبلى گفت حق جل جلاله واحدسـت اگر تو هزار خصـم دارى چون حق تعالى با تو باشـد همه كفايت كند، و اگر تقديرا هزار يار و معين دارى چون حق تعالى با تو نباشـد بدسـت تو باد بود، رسـول خداى (صـلي الله عليه وسـلم) در غار با صدّيق مى‌گفت: «لا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنا»
اندوه مدار كه اللَّه تعالى با ماست و عنكبوتى را گفتند مهتر پيغامبران و سر صدّيقان را در غار از دشـمن پنهان كرده‌ايم رو زاويه عجز و فقر خود بر در آن غار بزن، تا بدرقه ايشـــان باشـــد، هيچ چيز در عالم از عنكبوت عاجزتر نيست و از خانه وى ضعيف تر نيست. «وَ إِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ» چون خواهد كه هلاك كند دشــمنى را چون نمرود بپشـــه هلاك كند، او خداوندى است كه هر چه خواهد كن دو قدرت خود بهر چه خواهد نمايد، يكى نظاره كن در كمال قدرت او در آفرينش آســمان و زمين كه مى‌گويد جل جلاله: «أَ وَ لَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّـــماواتِ وَ الْأَرْضَ كانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ كُلَّ شَـيْ‌ءٍ حَيٍّ» و جعلنا و جعلنا و جعلنا، تا آخر آيات همه اشـــارتســـت بكمال قدرت او بيان حكمت او، چون بقدرت نگرى همه معدومات رنگ وجود گيرد. چون بعزت نگرى همه موجودات رنگ عدم گيرد، و تا ظن نبرى كه هر چه دانسـت بگفت، هر چه توانسـت بكرد، و هر چه داشت بداد، موجودات و مخلوقات نمود كاريست از قدرت او، وحيها و الهامها ذره‌ايســـت از علم او، چنان كه حكمى چند از علم خويش بخلق فرسـتاد، و علم بته نرسـيد همچنين كلوخى چند بهم باز نهاد و قدرت او بپايان نرســيد، اگر هزاران عرش و كرســى و آســمان و زمين بيافريند هنوز ذره‌اى از قدرت خود پيدا نكرده باشـد، آن قدرت تو اسـت كه متقاصـر اسـت و متناهى، اما قدرت او جل جلاله متعالى اسـت و نامتناهى،

هر چه در عقل محالســـت، الله عز و جل بر ان قادر بر کمالســـت، و در قدرت بی‌احتیال است و در قیّومیّت بی گشتن حالست، و در ذات و صفات جاوید متعال است.
قوله: «وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ» بر ذوق اهل معرفت این شـــب و روز نشـان قبض و بسط عارفانست و این قبض و بسط حکم الهی و تقدیر پادشاهی است، گاه در قبضه قبضش نهد تا سلطان جمال او را بحکم نوال بنوازد، و آن گه شرط مرد صاحب درد آنست که در قبضه قبض مهذب و بی اعتراض بود، و بر بســاط بسـط مؤدب بی اعراض باشـد، که بزرگان دین چنین گفته‌اند: لا یجد العبد حلاوة الایمان حتی یأتیه البلاء من کلّ مکان «وَ الشَّـمْسَ وَ الْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْـبَحُونَ» شـمس و قمر بیافرید در بروج آسمان و بر ذروه افلاك روان. آفتاب بر وجهی آفرید که بیفزاید و نکاهد، و قمر بر وجهی که افزاید و کاهد. گاه در محاق بود و گاه در اشـراق. آفتاب نشـان صـاحب توحید اسـت که بنعت تمکین در حضـرت شـهود می‌گوید: لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا.
و قمر نشـان صـاحب علم است که در میدان اجتهاد قدم دارد از راه نظر و استدلال در آمده و دیده در طاعت و اعمال داشته لیزدادوا ایمانا مع ایمانهم صاحب توحید خداوند درد است و صاحب علم خداوند کرد است، صاحب کرد در نظاره سبب، و صاحب درد در نظاره مسبب از سبب فارغ است. و بزرگان دین گفته‌اند سـبب ندیدن جهلسـت اما با سـبب ماندن شـرکسـت. عارفی را دیدند که بر لب دجله گفت: ســیدی انا عطشـــان و مضـــی و لم یشــرب. آن عزیز در نظاره مســبب چنان مســتغرق بود که پروای ســبب نداشـت در مشـاهده حق نه دجله دید و نه آب دجله. کسـی که مشـغول کاری بود اگر حوراء بهشت بر وی بگذرد خبر ندارد،

یعلم الله گر همی دانم نگارا شب ز روز
زانکه هستم روز و شب مدهوش و سرگردان عشق

پخش سویم

آية 34 الي 50

وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ ۖ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ {34}
كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ۗ وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً ۖ وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ{35}

وَإِذَا رَآكَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوًا أَهَٰذَا الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ وَهُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمَٰنِ هُمْ كَافِرُونَ {36}
خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ ۚ سَأُرِيكُمْ آيَاتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُونِ {37}
وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَٰذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ {38}
لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لَا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَلَا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ {39}
بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ {40}
وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ {41}
قُلْ مَنْ يَكْلَؤُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَٰنِ ۗ بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ {42}
أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنَا ۚ لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَ أَنْفُسِهِمْ وَلَا هُمْ مِنَّا يُصْحَبُونَ {43}
بَلْ مَتَّعْنَا هَٰؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ حَتَّىٰ طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ ۗ أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا ۚ أَفَهُمُ الْغَالِبُونَ {44}
قُلْ إِنَّمَا أُنْذِرُكُمْ بِالْوَحْيِ ۚ وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَاءَ إِذَا مَا يُنْذَرُونَ {45}
وَلَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ{46}
وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا ۖ وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا ۗ وَكَفَىٰ بِنَا حَاسِبِينَ {47}
وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا لِلْمُتَّقِينَ {48}
الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ {49}
وَهَٰذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ ۚ أَفَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ {50}

3 النوبة الاولى

قوله تعالى: «وَ ما جَعَلْنا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ» هيچ مردم را پيش از تو پايندگى و جاويدى نداديم ابدر.
«أَ فَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخالِدُونَ» (34) كه تو بميرى ايشان جاويد مانند.
«كُلُّ نَفْسٍ ذائِقَةُ الْمَوْتِ» هر كسى چشنده مرگست و هر تنى، «وَ نَبْلُوكُمْ» مى‌آزمائيم شما را، «بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً» ببد اين جهان و نيك اين جهان برسيدن را از شما، «وَ إِلَيْنا تُرْجَعُونَ» (35) و پس شما را با ما آرند.
«وَ إِذا رَآكَ الَّذِينَ كَفَرُوا» آن گه كه كافران ترا بينند، «إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُواً» ترا جز بافسوس فرا نمى‌دارند، «أَ هذَا الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ» مى‌گويند اينست كه خدايان شما را بزبان مى‌آرد، «وَ هُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمنِ هُمْ كافِرُونَ» (36) و ايشان بنام رحمن و سخن او كافرند.
«خُلِقَ الْإِنْسانُ مِنْ عَجَلٍ» مردم را از شتاب آفريدند، «سَأُرِيكُمْ آياتِي» با شما نمائيم باز نمودنى نشانهاى خويش، «فَلا تَسْتَعْجِلُونِ» (37) مشتابانيد مرا.

«وَ يَقُولُونَ مَتى هذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صـــادِقِينَ» (38) و مى‌گويند كه بودن اين وعده كى، اگر راست گويند؟
«لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا» اگر مى‌دانســـتندى كافران حال خويش، «حِينَ لا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ» در آن هنگام كه باز نمى‌توانند برد از رويهاى خويش آتش، «وَ لا عَنْ ظُهُورِهِمْ» و نه از پس پشـــتهاى خويش. «وَ لا هُمْ يُنْصَرُونَ» (39) و نه ايشان را يارى دهند و فرياد رسند.
«بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً» بلكه آتش بايشـــان آيد ناگاه، «فَتَبْهَتُهُمْ» تا در آن درمانند، «فَلا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّها» نه باز پس برد آن توانند، «وَ لا هُمْ يُنْظَرُونَ» (40) و نه در ايشان و زارى ايشان نگرند.
«وَ لَقَدِ اسْـتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ» افسـوس كردند برسـولانى پيش از تو، «فَحاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ» فرا سر نشست ايشان را كه آن افسوس كردند از آن افسوس كنندگان، «ما كانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ» (41) سرانجام آن افسوس كه مى‌كردند و پاداش آن.
«قُلْ مَنْ يَكْلَؤُكُمْ بِاللَّيْلِ وَ النَّهارِ» بگوى آن كيسـت كه شـما را نگاه مى‌دارد بشـب و روز، «مِنَ الرَّحْمنِ» از رحمن و عذاب او، «بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ» (42) بلكه ايشان روى گردانيده‌اند از سخن خداوند خويش.
«أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنا» يا ايشـــان را خدايانســـت كه ايشـــان را نگاه دارد جز از ما؟ «لا يَسْـتَطِيعُونَ نَصْـرَ أَنْفُسِـهِمْ» آن خدايان خود خويش را بكار نيايند.
«وَ لا هُمْ مِنَّا يُصْحَبُونَ» (43) و نه از ما بايشان صحبت و نگاه داشت و يارى.
«بَلْ مَتَّعْنا هؤُلاءِ وَ آباءَهُمْ» نه جز آنكه ما ايشــــان را درين جهان بر خوردار كرديم، و پدران ايشــــان را يك چند، «حَتَّى طالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ» تا بودن درين جهان و رايشـــان دراز گشـــت، «أَ فَلا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ» نمى‌بينيد كه فرمان ما بزمين مى‌آيد، «نَنْقُصُــــها مِنْ أَطْرافِها» كم مى‌كنيم و ميكاهيم از كرانهاى آن، «أَ فَهُمُ الْغالِبُونَ» (44) كفره قريش ما را ور خود كم توانند آورد.
«قُلْ إِنَّما أُنْذِرُكُمْ بِالْوَحْيِ» بگوى من به پيغام آسـمان شـما را آگاه مى‌كنم و مى‌ترسانم، «وَ لا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعاءَ» و كران باز خواندن نشنوند، «إِذا ما يُنْذَرُونَ» (45) آن گاه كه ايشان را ترسانند.

«وَ لَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذابِ رَبِّكَ» و اگر بايشان رسد زخمى از عذاب خداوند تو، «لَيَقُولُنَّ يا وَيْلَنا» سخن اين گويند كه اين هلاك بر ما، «إِنَّا كُنَّا ظالِمِينَ» (46) گناهكار بوديم و ستمكار بر خويشتن.
«وَ نَضَعُ الْمَوازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيامَةِ» و ترازوهاى داد و راستى روز رستاخير بنهيم، «فَلا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئاً» از هيچ كس هيچ چيز نكاهد از كردار او، «وَ إِنْ كانَ مِثْقالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنا بِها» اگر همه همسنگ يك دانه خردل بود از كردار آريم آن را بترازو، «وَ كَفى بِنا حاسِبِينَ» (47) و بسنده شمارندگان كه مائيم كردار خلق را ذرّه ذرّه.
«وَ لَقَدْ آتَيْنا مُوسى وَ هارُونَ الْفُرْقانَ» و داديم موسى و هارون را نامه كه در آن جداست ميان راستى و كژى. «وَ ضِياءً وَ ذِكْراً لِلْمُتَّقِينَ» (48) و روشنايى و يادگارى پرهيزكاران را، «الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ» ايشان را كه خداوند خويش را مى‌دانند ناديده و از وى ميترسند، «وَ هُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ» (49) و از رستاخيز بر بيم مى‌باشند، «وَ هذا ذِكْرٌ مُبارَكٌ» و اين قرآن سخنى است بركت بر وى پيوسته، «أَنْزَلْناهُ» فرو فرستاديم آن را، «أَ فَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ» (50) شما بآن ناگرويده‌ايد.

النوبة الثانية

قوله: «وَ ما جَعَلْنا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ» اى دوام البقاء فى الدنيا، «أَ فَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخالِدُونَ» اى فهم الخالدون ان متّ، اين جواب مشركان قريش است كه هلاك پيغمبر بآرزو ميخواستند ميگفتند: «نَتَرَبَّصُ بِهِ رَيْبَ الْمَنُونِ» چشم نهاده‌ايم بآن كه او بميرد و باز رهيم ازو، رب العزة گفت تو بميرى نه ايشان خواهند بود كه ايشان هم بميرند. همانست كه گفت: «إِنَّكَ مَيِّتٌ وَ إِنَّهُمْ مَيِّتُونَ». يعنى كه در مرگ شماتت نيست كه بهمه كس خواهد رسيد و هر كسى خواهد چشيد، اينست كه گفت جل جلاله: «كُلُّ نَفْسٍ ذائِقَةُ الْمَوْتِ» اى كلّ ذى جسد و روح سيذوق و يقاسى مرارة الموت، در آفرينش كسى نيست كه شربت مرگ نچشد هم فريشته مقرب و هم پيغامبر مرسل.

قضيت تحنبى فسرّ قوم   حمقى بهم غفلة و نوم
كانّ يومى علىّ حتما   و ليس للشامتين يوم

آن روز كه «كُلُّ مَنْ عَلَيْها فانٍ» از آسمان فرو آمد يعنى كه هر چه در

زمین خلقست مرگ بر ایشان روانست و فنا حاصل ایشان است، فریشتگان آسمان طمع داشتند که چون اهل زمین را مخصوص کرد بفنا، ایشان را بقا باشد بر دوام، تا آیت آمد که: «كُلُّ شَــيْءٍ هالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» آن گه ایشــان دل بر مرگ نهادند و دانستند که در آسمان و زمین هیچکس نیست از مخلوقان که بر عقبه مرگ گذر نکند، و آن شربت قهر نچشد اگر در کل عالم کسی را از قهر مرگ خلاص بودی مصــطفی عربی بودی که ســیّد و ســرور کاینات و نقطه دایره حادثات بود، و بنزدیك الله تعالی عزیز و مکرم بود، و با وی میگوید انّك میّت. عائشـــه روایت میکند از مصــطفی که گفت: «من اصیب منکم بمصیبة بعدی فلیتعز بمصیبته بی»
هر کرا بعد از من مصیبتی رسد بوفات عزیزی تا وفات من یاد کند و خود را بآن تعزیت و تسلیت دهد. از اینجا آغاز کنم قصه وفات مصطفی (صلي الله علیه وسلم) چنان که نقله اخبار و حمله آثار روایت کردند باسناد درست از جابر بن عبد الله و عبد الله بن عباس که گفتند: که آن روز که جبرئیل امین پیك حضرت، برید رحمت سوره النصر از آسمان عزت فرود آورد مصـــطفی گفت: یا جبرئیل نفســـی قد نعیت ای جبرئیل ما را از قهر مرگ خبر دادهاند مانا که هنگام رفتن نزدیك گشـــت و آفتاب عمر بســـر دیوار رســـید، جبرئیل گفت: یا محمّد «وَ لَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْأُولى وَ لَسَـــوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضـــى» آن گه رســول خدا بلال را فرمود تا ندا کرد گفت الصلاة جامعة. مهاجر و انصار جمله حاضر شدند در مسجد، رسول خدا نماز بگزارد آن گه بر منبر شـد و خطبهای بلیغ خواندن گرفت چون کسـی که وداع کند گفت: «یا ایّها الناس ایّ نبی کنت لکم؟»
چگونه پیغامبری بودم شما را وحی حق چگونه گزاردم و پیغام و نامه ملك چون رســـانیدم؟ یاران گفتند جزاك الله من نبی خیرا فلقد کنت لنا کالاب الرحیم و کالاخ الناصـح المشـفق ادّیت رسـالات الله و بلغتنا وحیه و دعوت الی سبیل ربك بالحکمة و الموعظة الحسنة. ای سید چه گوئیم بکدام زبان تو را ستائیم و ثناء تو بسزای تو کی توانیم، تو ما را چون پدر مهربان بودی و چون برادر مشـفق نصـیحت کردی، مهجوران را شـفیع بودی مریدان را دلیل بودی، درویشــان را مونس بودی، وحی پاك و رســالت حق بشــرط و رمّت گزاردی، خلق را بدین اســلام و ملت درســت خواندی. آن گه رسـول خدا سوگند نهاد بر یاران که به یگانگی خدا و بحق من بر شما که هر کرا

بر من قصاصی است برخیزد و همین ساعت از من قصاص خواهد پیش از قصاص قیامت، و این سخن سه بار گفت آخر پیری برخاست از میان قوم، نام وی عکاشه پای بسر مردم در می‌نهاد تا نزدیك مصطفی رسید گفت یا رسول الله اگر نه آن بودی که سه بار سوگند دادی و درخواستی من برنخاستمی، پدر و مادر من فداء تو باد این سخن که خواهم گفت نه گفتمی، وقتی من با تو در غزائی بودم و الله ما را نصرت داد و فتح بر آمد، چون باز گشتیم ناقه من پیش ناقه تو برآمد من از ناقه فرو آمدم تا پای مبارك ترا بوسه دهم قضیت خود را برآهیختی و بر پهلوی من زدی، ندانم مرا بقصد زدی یا بقصد ناقه زدی و بر من آمد. رسول خدا گفت: یا عکاشة اعیذك بجلال الله ان یتعمدك رسول الله بالضرب.
آن گه بلال را فرمود تا بسرای فاطمه رود و قضیب ممشوق بیارد، بلال از مسجد بیرون شد دست بر سر نهاده و ندا میزند که اینك رسول خدای از نفس خویش قصاص میدهد، آمد تا در حجره فاطمه و در بزد و گفت ای دختر رسول خدا قضیت ممشوق بمن ده، فاطمه گفت، ای بلال پدر من قضیب از بهر چه میخواهد؟ و امروز نه روز حج است و نه روز عزا.
بلال گفت: یا فاطمة ما اغفلك عمّا فیه ابوك انّ رسول الله یودّع الدّین و یفارق الدّنیا و یعطی القصاص من نفسه. ای فاطمه سخت غافل نشسته و از حال و کار پدر بی خبر مانده‌ای که دنیا را وداع میکند و ساز سفر آخرت میسازد، و از نفس خود قصاص میدهد، فاطمه گفت ای بلال کرا دل دهد که از رسول خدا قصاص خواهد؟
ای بلال اگر ناچارست باری حسن و حسین را گوی تا حوالت آن قصاص با خود گیرند، و آن حکم بر ایشان برانند نه بر رسول خدا.
بلال قضیب آورد و بدست رسول داد، و رسول بدست عکاشه داد، ابو بکر و عمر چون آن حال دیدند برخاستند گریان و سوزان گفتند: یا عکاشة ها نحن بین یدیك فاقتص منّا و لا تقتص من رسول الله.
رسول خدا چون ایشان را بر آن صفت دید گفت امض یا با بکر و انت یا عمر فقد عرف الله مکانکما و مقامکما،
علی بن ابی طالب (علیه السلام) برخاست گفت یا عکاشة انا فی الحیاة بین یدی رسول الله و لا تطیب نفسی ان تضرب رسول الله فهذا ظهری و بطنی اقتص منّی بیدك و اجلدنی مائة و لا تقتص من رسول الله.

رسول خدا او را گفت یا علی اقعد، فقد عرف اللَّه مقامك و نیّتك،
حسن و حسین بزاری پیش آمدند و خویشتن را بر عکاشه عرض کردند و گفتند یا عکاشة أ لیس تعلم انّا سبطا رسول اللّه فالقصاص منّا کالقصاص من رسول اللّه.
هم چنان رسول خدای ایشان را دلخوشی داد و ساکن کرد و گفت:
اقعدا یا قرّتی عینی لانسی اللّه لکما هذا المقام.
پس گفت ای عکاشه بزن اگر میزنی، عکاشه گفت یا رسول اللّه آن روز که آن قضیب بر من آمد پهلوی من برهنه بود، رسول جامه از پهلو باز گرفت چنان که خورشید شعاع و نور خود بر زمین افکند تا تلألؤ نور از پهلوی رسول بر قوم افتاد یاران همه فریاد و غریو در گرفتند.
عکاشه برجست و روی بر پهلوی رسول مالید و میگفت فداك ابی و امّی، پدر و مادر من فدای تو باد چه جای آنست که من از تو قصاص خواهم و کرا خود دل دهد که از تو قصاص خواهد
عکاشه را هزار جان بایستی که فدای این ساعت کردی،
رسول خدا گفت: اما ان تضرب و اما ان تعفو؟
فقال قد عفوت عنك رجاء ان یعفو اللَّه عنّی فی القیامة.
فقال النبی (صلي الله عليه وسلم): «من اراد ان ینظر الی رفیقی فی الجنّة فلینظر الی هذا الشیخ»
فقام المسلمون یقبلون ما بین عینی عکاشه و یقولون طوباك ثم طوباك نلت الدرجات العلی و مرافقة رسول اللَّه.
پس رسول خدا همان روز بیماری بوی در آمد هژده روز بیمار بود.
در بیماری بلال بانگ نماز گفت آن گه بدر حجره آمد گفت: السلام علیك یا رسول اللَّه و رحمة اللَّه الصّلاة یرحمك اللّه رسول خدا آواز بلال شنید، فاطمه (علیهاالسلام) گفت یا بلال انّ رسول اللَّه الیوم مشغول بنفسه.
رسول خدای امروز بخود مشغول است، بلال در مسجد شد چون اسفار صبح ببود گفت و اللَّه که من اقامت نگویم و نماز نکنم تا از سید خود رسول خدای دستوری نخواهم، باز گشت و بر در بایستاد و ندا کرد و گفت:
السّلام علیك یا رسول اللَّه و رحمة اللَّه الصّلاة یرحمك اللّه.
رسول آواز بلال بشنید گفت: ادخل یا بلال انّ رسول اللَّه الیوم مشغول بنفسه، مرّ أبا بکر یصلّ بالنّاس.

ای بلال بگو تا قوم نماز کنند و ابو بکر پیش رود بجای من، که من طاقت بیرون آمدن ندارم، بلال بیرون آمد دست بر سر نهاده و می‌گوید وا غوثاه بالله، وا انقطاع رجائی، وا انقصـام ظهری، لیتنی لم تلدنی امّی و اذ ولدتنی لم اشهد من رسول اللّه هذا الیوم.
پس گفت یا ابا بکر رســـول خدای فرمود تا تو بجای وی نماز بجماعت بگزاری و ابو بکر مردی رقیق دل بود چون پیش شد و مقام رسول دید از رسول خالی، بیفتاد و بیهوش گشت، یاران همه گریستن در گرفتند خروش و زاری عظیم در مسجد افتاد، آواز ایشان بسمع رسول رسید گفت این چه آشوب و شور و چه خروش و زاری است؟ گفتند صیحة المسلمین لفقدك یا رسول اللّه.
پس رسـول خدای علی را و ابن عباس را بخواند، و تکیه بر ایشــان کرد تا بمســـجد آمد و نماز جماعت بگزارد دو رکعت ســـبك، آن گه روی ملیح با یاران کرد و گفت: «معاشــر المســلمین اســتودعکم اللّه انتم فی رجاء اللّه و امانه و اللّه خلیفتی علیکم، معاشــر المســلمین علیکم باتّقاء اللّه و حفظ طاعته من بعدی فانّی مفارق الدنیا هذا اول بوم من الآخرة و آخر یوم من الدنیا».
پس رسول خدا بخانه باز شد و روز دوشنبه کار بر وی سخت شد و کان صـــلّی اللّه علیه و ســـلّم ولد یوم الاثنین و بعث یوم الاثنین و قبض فی یوم الاثنین، و اوحی اللّه عز و جل الی ملك الموت ان اهبط الی حبیبی و صفیّی محمّد. فی احسن صورة و ارفق به فی قبض روحه.
ملك الموت از آسـمان فرو آمد مانند اعرابی بر در حجره رسـول بایسـتاد، پس گفت: السّـــلام علیکم یا اهل بیت النبوّة و معدن الرّســـالة و مختلف الملائکة أ ادخل؟
عایشه گفت یا فاطمة اجیبی الرّجل.
مردی بر در است او را جواب ده و باز گردان،
فاطمه گفت: آجرك اللّه فی ممشاك یا عبد اللّه انّ رسول اللّه مشغول بنفسه.
یك بار دیگر همان ندا کرد و همان جواب شـنید، سـوم بار ندا کرد و گفت: السّـلام علیکم یا اهل بیت النبوّة و معدن الرســالة و مختلف الملائکة أ ادخل فلا بدّ من الدخول؟ در آیم که ناچارســـت در آمدن، رســـول خدا آواز ملك الموت بشــنید گفت ای فاطمه کیســت که بر در اســت؟ گفت یا رســول اللّه مردی بر در است که دستوری در آمدن میخواهد و ما یك بار و دو بار او

را جواب دادیم سوم بار آوازی داد که از آن موی بر اندام من برخاست و شانه‌ام بلرزید، رسول خدا او را گفت ای فاطمه ای جان پدر دانی کیست که بر در است؟
هذا هادم اللّذات و مفرّق الجماعات،
هذا مرمّل الازواج و مؤتم الاولاد هذا مخرب الدور و عامر القبور،
این شکننده کامهاست
جدا کننده جمعها است،
قطع کننده پیوندها است،
زنان را بیوه کند
طفلان را یتیم کند
خانه‌ها را خراب کند
گورها را آباد کند،
دوستان را از یکدیگر جدا کند
این ملك الموت است.
آن گه گفت: ادخل یرحمك الله یا ملك الموت.
ملك الموت در آمد رسول خدا چون او را دید گفت:
جئتنی زائرا ام قابضا؟
بزیارت آمدی یا بقبض روح؟
گفت جئت زائرا و قابضا، هم بزیارت آمده‌ام و هم بقبض روح.
اگر دستوری دهی که الله تعالی مرا چنین فرمود که بحضرت تو آیم بدستوری تو آیم و قبض روح بدستوری تو کنم. اگر دستوری دهی، اگر نه باز گردم و بحضرت خداوند خویش باز شوم.
رسول گفت: یا ملك الموت این خلفت حبیبی جبرئیل.
آن دوست من را جبرئیل کجا گذاشتی گفت در آسمان دنیا و فریشتگان او را تعزیت می‌دهند، تا درین سخن بودند جبرئیل در آمد و بر بالین مصطفی بنشست. رسول (صلي الله علیه وسلم) گفت: یا جبرئیل هذا الرحیل من الدنیا فبشّرنی بمالی عند الله.
ای جبرئیل اینك طومار عمر ما در نوشتند و گوشوار مرگ در گوش بندگی ما کردند و سفر قیامت در پیش ما نهادند از لطف الهی و ذخایر غیبی ما را نشانی ده و در آن نشان ما را بشارتی ده تا بخوشدلی ما ودیعت

غیبی بسپاریم.
قال ابشـــرك یا حبیب الله انّی ترکت ابواب الســـماء قد فتحت و الملائکة قد قاموا صفوفا بالتحیّة و الریحان یحیّون روحك یا محمّد.

گفت یا حبیب الله درهای آسمان جمله گشاده
و مقربان صــف صــف ایســتاده با نثار روح و ریحان و تحف رضــوان و انتظار روح پاك تو می‌کشند،
ای محمّد فقال لوجه ربّی الحمد فبشّرنی یا جبرئیل.
گفت حمد خداوند مرا که با من این همه کرامت کرد و عطا داد نه ازین می‌پرسـم، مرا بشــارت ده. گفت بشــارت می‌دهم ترا بآن که درهای دوزخ اسـتوار ببسـتند و درهای بهشـت گشـادند و فرادیس اعلی و جنّات مأوی را بیاراستند و آذین بستند و جویهای آن مطرّد گشت و درختان آن متدلی شد و حوران خویشتن را بیاراستند قدوم روح ترا ای محمّد.
قال لوجه ربّی الحمد فبشرنی یا جبرئیل.
گفت ای جبرئیل خدای را ثنا میگویم و ســـپاس داری میکنم بر نعمتهای ریزان و نواختهای بی‌کران، اما نه ازین می‌پرسم، مرا بشارت ده.
گفت اول کسی که از خاك بر آید تو باشی
و اول کسی که در حضرت عزت بندگان را شفاعت کند تو باشی
و اول کسی که شفاعت او قبول کنند و مرادش در کنار نهند تو باشی.
قال لوجه ربّی الحمد فبشرنی یا جبرئیل.
گفت ای جبرئیل حمد خدای را بر نعمتهای وی نه ازین پرسـم مرا بشــارت ده.
قال جبرئیل یا حبیبی عمّا تسئلنی؟
گفت ای دوست مرا از چه می‌پرسی؟
قال اسـئلك عن غمّی و همّی فمن لقرّاء القرآن من بعدی، من لصـوّام شــهر رمضــــان من بعـدی، من لحجّـاج بیـت الله الحرام من بعـدی، من لامّتی المصطفاة من بعدی.
ای جبرئیل ترا از غم و اندوه خود می‌پرسم اندوه من همه برای امّت است، مشتی درویشان و بیچارگان که در متابعت ما کمر وفاداری بر میان بستند حلقه بندگی شرع در گوش فرمان برداری کردند دین اسلام و ملت شریعت

بپای داشتند و بجان و دل پذیرفتند و بدوستی ما و امید شفاعت ما روز بسر آوردند، گویی سرانجام کار ایشان بچه رسد و فردا با ایشان چه کنند؟
جبرئیل گفتا، ابشر یا حبیب الله فان الله عز و جل یقول قد حرّمت الجنّة علی جمیع الانبیاء و الامم حتی تدخلها انت و امتك یا محمّد.
قال الآن طابت نفسی ادن یا ملك الموت فانته الی ما امرت علی (علیه السلام) حاضر بود گفت: یا رسول الله از ما که زهره آن دارد که ترا شوید و بر تو کفن کند و بر تو نماز کند و ترا در خاك نهد مگر که تو دستوری دهی و آنچه فرمودنی است فرمایی، ما را خبر کن که چون روح تو مقبوض شود که ترا شوید و در چه جامه ترا کفن کند و بر تو که نماز کند و که در قبر شود؟
گفت یا علی شستن تو و آب ریختن فضل بن عباس و جبرئیل سوم شما باشد، آن گه چون از غسل فارغ شوید مرا در سه جامه نو کفن کنید و حنوط بهشتی که جبرئیل از بهشت آورد بر ان پراکنید آن گه چون فارغ شوید مرا در مسجد بر سریر نهید و شما همه از مسجد بیرون روید، فانّ اول من یصلی علیّ الرّب من فوق عرشه ثمّ جبرئیل ثمّ میکائیل ثمّ اسرافیل ثمّ الملائکة زمرا زمرا ثمّ ادخلوا فقوموا صفوفا لا یتقدّم علیّ احد.
فاطمه آن ساعت بر فراق پدر زار بگریست و گفت الیوم الفراق فمتی القاك؟
فقال لها یا بنیّة تلقیننی یوم القیامة عند الحوض و انا اسقی من یرد علی الحوض من امتی،
قالت فان لم القك یا رسول الله؟
قال تلقینی عند المیزان و انا اشفع لامّتی،
قالت فان لم القك یا رسول الله؟
قال تلقیننی عند الصراط و انا انادی ربّ سلم امّتی من النار.
پس چون کار تمام شد و قبض روح پاك او کردند و وصیت او چنان که فرموده بود بجای آوردند سریر در میان مسجد بنهادند خالی و خود بیرون رفتند. علی (علیه السلام) گفت: لقد سمعنا فی المسجد همهمة و لم نر لهم شخصا فسمعنا هاتفا یهتف و هو یقول، ادخلوا رحمکم الله فصلّوا علی نبیّکم فدخلنا و قمنا صفوفا کما امرنا رسول الله فکبّرنا بتکبیر جبرئیل و صلّینا علی رسول الله بصلاة جبرئیل، ما تقدّم منا احد علی رسول الله و دخل القبر

ابو بکر الصدّیق و علی بن ابی طالب و ابن عباس.
و دفن رسـول اللّه فلمّا انصـرف الناس قالت فاطمة لعلی: یا ابا الحسـن دفنتم رسول اللَّه؟
قال نعم، قالت فاطمة کیف طابت انفســکم ان تحثوا التراب علی رســول اللّه اما کان فی صدورکم لرسول اللّه الرحمة اما کان معکم الخیر؟
قال بلی یا فاطمة و لکن امر اللّه الّذی لا مردّ له، فجعلت تبکی و تندب و هی تقول یا ابتاه الآن انقطع عنّا جبرئیل و کان یأتینا بالوحی من السّماء.
روی ابو الاشـعث الصـنعانی عن اوس بن اوس قال: قال رسـول اللّه (صـلي الله علیه وسـلم): «انّ من افضـل ایّامکم یوم الجمعة فیه خلق آدم و فیه قبض و فیه النفخة و فیه الصــعقة، فاکثروا من الصــلاة علیّ فیه فانّ صــلوتکم معروضة علی
قالوا یا رسـول اللّه و کیف تعرض صـلاتنا علیك و قد ارمت؟ قال اللّه عز و جل حرّم علی الارض ان تأکل اجساد الانبیاء.
قوله: «ارمت» اصله ارممت فادغمت احدی المیمین فی التّاء،
یقال رمّ العظم اذا بلی، و ارم الرجل اذا صارت عظامه بالیة،
قوله: «وَ نَبْلُوکُمْ» ای نختبرکم، «بِالشَّــرِّ وَ الْخَيْرِ» ای بالشــدّة و الرخاء و الصّحة و السقم و الغنی و الفقر و بما تحبّون و ما تکرهون،
«فِتْنَةً» ابتلاء و امتحانا لننظر کیف شــکرکم فیما تحبّون و صــبرکم فیما تکرهون، یعنی ما دمتم احیاء. معنی آنست که تا زنده‌اید شما را می‌آزمائیم گاه بیماری و گاه تندرستی و گاه درویشی و گاه توانگری، گاه بلا و شدت و گاه آســانی و راحت، گاهی با نشــاط و شــادی همه آن بینید که دل شــما خواهد، گهی با خروش و زاری همه آن بینید که شــما را کراهت آید، این همه بآن کنیم تا بنگریم که از شما صابر بر بلا و شاکر بر عطا کیست. و آن گه از همه بپرسیم، شـاکر را بر شـکر جزا دهیم و صـابر را بر صـبر، اینســت که اللّه تعالی گفت: «وَ إِلَيْنا تُرْجَعُونَ» یعنی للحســاب و الثواب و العقاب. قرأ یعقوب وحده ترجعون بفتح التّاء و کســر الجیم، و قرأ الباقون ترجعون بضم التّاء و کسر الجیم.
«وَ إِذا رَآكَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُواً»
ســبب نزول این آیت آن بود که ابو جهل و ابو ســفیان در انجمن قریش نشـسـته بودند رسـول خدا بایشـان بر گذشـت بو جهل باسـتهزاء گفت بابو

ســـفیان: انظر الی نبیّ بنی عبد مناف. درنگر باین پیغامبر بنی عبد مناف، بو سفیان گفت چه بود اگر پیغامبری از بنی عبد مناف بود.
رسـول خدای سـخن هر دو بشـنید، آن گه روی به ابو جهل کرد و گفت: ما اریك تنتهی حتی ینزل بك ما نزل بعمّك الولید بن المغیرة، و بابو ســـفیان نگریست و گفت: انّما قلت الّذی قلته حمیّة.
فانزل اللَّه عز و جل «وَ إِذا رَآكَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُواً» ای ما یتخذونك الّا بالاســـتهزاء، و قیل تقدیره و اذا رأوك داعیا الی رفض آلهتهم اتخذوك هزوا و قالوا: «أَ هذَا الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ ای یعیب آلهتكم. یقال فلان یذكر الناس، ای یغتابهم و یذكرهم بالعیوب. و یقال فلان یذكر اللَّه ای یصفه بالعظمة و یثنی علیه و یوحّده. «وَ هُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمنِ» ای باســـم الرّحمن، «هُمْ كافِرُونَ» یعنی الّذین قالوا، و ما الرّحمن، لا نعرف الرّحمن الّا رحمن الیمامة مســـیلمة، و قیل ذكر الرحمن هاهنا القرآن و التوحید، یعنی هم بالتوحید و القرآن كافرون.
معنی آیت آنسـت كه رب العزة گفت ای محمد چون تو ایشــان را گویی كه بتان را مپرستید كه ایشان سزای پرستش نیستند و خدایی را نشایند، ایشان با یكدیگر گویند بر طریق استهزاء، اینست كه عیب بتان ما میكند و ایشان را بزبان می‌آرد و می‌گوید ایشــان را ســزاواری الهیت نیســت، تا ما را از پرســـتش ایشـــان باز دارد. آن گه رب العزة گفت: «وَ هُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمنِ هُمْ كافِرُونَ» این بر ســـبیل تعجب گفت و تنبیه بر جهل ایشـــان، یعنی كه بر رســـول ما انكار كردند كه عیب بتان گفت و ایشــان را از آنان منع كرد، و آن گه خود بنام رحمن و سخن وی كافر میشوند، و رسول را بر عبادت اللَّه تعالی عیب می‌كنند، این غایت جهل و حماقت است.
قوله: «خُلِقَ الْإِنْســـانُ مِنْ عَجَلٍ» هذا من الامثال، كما تقول خلق فلان من الغضـــب، و عجن فلان من الجود، و قطع فلان من القمر. و انّما اراد بهذا اســـتعجال الكفار بالعذاب، و هو قولهم: «ائْتِنا بِما تَعِدُنا» «عَجِّلْ لَنا قِطَّنا» «فَأَمْطِرْ عَلَيْنا حِجارَةً مِنَ السَّـــماءِ» و كذلك اســـتعجل طائفة من المؤمنین بالعذاب للكفّار، فقال للطائفتین: «خُلِقَ الْإِنْســـانُ مِنْ عَجَلٍ» یعنی خلق الانسان عجولا. كما قال فی سورة بنی اسرائیل: «وَ كانَ الْإِنْسانُ عَجُولًا»، و قیل المراد به آدم، (ع) قال مجاهد: لمّا خلق اللَّه آدم فی آخر ما خلق عند آخر النهار فصار الروح فی لسانه و عینیه، رأی الشمس قاربت الغروب،

فقال: يا رب عجل تمام خلقى قبل ان تغيب الشـــمس، فقيل له خلق الانســـان من عجل. و قال ســـعيد بن جبير: لمّا دخل الروح فى رأس آدم و عينيه نظر الى ثمار الجنّة فلمّا دخل فى جوفه اشـــتهى الطعام فوثب قبل ان تبلغ الروح الى رجليه عجلان الى ثمار الجنّة فذلك قوله: «خُلِقَ الْإِنْســـانُ مِنْ عَجَلٍ» و قيل معناه خلق الانســـان بســـرعة، و تعجيل على غير ترتيب، خلق ســـائر الآدميّين من النطفة و العلقة و المضـــغة و غيرها، و قيل العجل الطين بلغة الحمير، يعنى خلق الانســـان من طين قوله: «سَـــأُرِيكُمْ آياتِي» يعنى ما توعدون به من العذاب، «فَلا تَسْـتَعْجِلُونِ» اين در شـأن النضـر بن الحارث فرو آمد كه عذاب بتعجيل ميخواســـت باســـتهزاء مى‌گفته، اللّهم ان كان هذا هو الحق من عندك فامطر علينا حجارة من السّـــماء او ائتنا بعذاب اليم. و همچنين جماعتى مؤمنان كه عذاب كافران بتعجيل ميخواســـتند، ربّ العزّة گفت مرا مشتابانيد بعذاب فرو گشادن بر ايشان كه ما بوقت خويش مواعيد خويش بشما نمائيم، پس آن بود كه روز بدر ايشان را هلاك كرد، و گفته‌اند كه اســـتعجال قيامت ميكردند مى‌گفتند: «مَتى هذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صـــادِقِينَ» ربّ العـالمين گفـت بجواب ايشـــــان: «لَوْ يَعْلَمُ الَّـذِينَ كَفَرُوا» جواب لو محذوفســت يعنى لو علموا ما اســتعجلوا و لا قالوا متى هذا الوعد، و قيل لو علموا لما اقاموا على كفرهم و لسارعوا الى الايمان.

«حِينَ لا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّـارَ» اى حين تلفح وجوههم النّـار فلا يـدفعونهـا عن وجوههم، «وَ لا عَنْ ظُهُورِهِمْ» يعنى الســـياط، «وَ لا هُمْ يُنْصَـرُونَ» اى و لا هم يمنعون من عذاب اللَّه. و قيل معناه ليت الّذين كفروا يعلمون حين لا يكفّون. كاشك بدانند كافران حال خويش در آن هنگام كه باز نمى‌توانند برد از رويهاى خويش آتش، و نه از پس پشـــتهاى خويش چنان كه جاى ديگر گفت: «وَ تَغْشى وُجُوهَهُمُ النَّارُ.
لَوَّاحَةٌ لِلْبَشَرِ».

قوله: «بَلْ تَأْتِيهِمْ» اى السّـــاعة، «بَغْتَةً» اى فجأة، و قيل تأتيهم العقوبة بغتة على غرّة منهم. «فَتَبْهَتُهُمْ» فتحيّرهم، «فَلا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّها» اى لا يقدرون على دفعها، «وَ لا هُمْ يُنْظَرُونَ» يمهلون.

«وَ لَقَدِ اسْـتُهْزِئَ بِرُسُـلٍ مِنْ قَبْلِكَ» يعزى بهذا نبيّه، «فَحاقَ بِالَّذِينَ سَـخِرُوا مِنْهُمْ ما كانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ»

اى فحل بهم جزاء اســـتهزائهم، و عاد عليهم ما ارادوا بالرّســـل. باين آيت

پیغامبر را تسـلی میدهد میگوید، این کفره قریش با تو همان می‌کنند که کافران پیش با پیغامبران کردند، ای محمّد تو دل بتنگ میار و ضجر مشو از ایذا و استهزاء ایشـان که ما هم چنان که پیشـینیان ترا جزاء اسـتهزاء بدادیم ایشان را هم جزاء خود بدهیم، کافران پیش را آن بد که پیغامبران را خواسـتند خود فراسـر ایشـان نشـسـت، اینان را هم آن بد که بتو میخواهند فراسر ایشان نشیند.

«قُلْ مَنْ يَكْلَؤُكُمْ» قل لهم یا محمّد من یحفظکم، «بِاللَّيْلِ» اذا نمتم، «وَ النَّهارِ» اذا تصـرفتم، «مِنَ الرَّحْمنِ» ای من بأس الرّحمن، و من عذابه، و قیل من امره هذا کقوله: «فَمَنْ يَنْصُـرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ عَصَـيْتُهُ»، و قیل هذا اسـتفهام معناه النفی، ای لا کالی لکم من عذابه ان اتاکم لیلا او نهارا، نقول کلاه کلاة ای حفظه.

«بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ» ای عن علم قدرته علیهم معرضـین و قیل عن مواعظ ربّهم «مُعْرِضُونَ» لا یلتفتون الیها، و قیل عن القرآن معرضون لا یتدبّرونه.

«أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنا» معناه ام لهم آلهة تجعلهم فی منعة و عزّ من ان ینالهم مکروه و عذاب من جهتنا، و قال ابن عباس: فیه تقدیم و تأخیر، و المعنی ام لهم آلهة من دوننا تمنعهم، ثمّ وصـف الآلهة بالضّـعف، فقال: «لا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَ أَنْفُسِهِمْ» ای لا یستطیعون دفع ذباب عنها فکیف یرجون نصـرها، «وَ لا هُمْ مِنَّا يُصْحَبُونَ» قیل الکنایة للآلهة ای و لا یصـحبها اللّه معونة علی النصـر، و قیل الکنایة للکفار، یعنی و لا الکفار منّا یجارون ای یحفظون، من قولهم صحبك اللّه ای حفظك و نصرك.

«بَلْ مَتَّعْنا هؤُلاءِ وَ آباءَهُمْ حَتَّى طالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ» ای لیس لهم آلهة یرجون نصـرها بل وسّـعنا علیهم ما یعیشـون به و علی آبائهم من قبلهم و طوّلنا اعمارهم فغرهم ذلك و ترکوا تدبّر آیاتنا فصـاروا کفارا. معنی آیت آنسـت که این کافران که بتان را می‌پرسـتند ایشـان را از آن بتان عزی و نصرتیست و بازداشتی از عذاب، تا ایشان را بطمع آن نصرت و معونت پرستند، آن بتان از ضعیفی چنانند که یك مگس از خود دفع نتوانند کرد، و خود را بکار نیایند دیگران را چون بکار آیند و نصرت کنند. آن گه گفت نه که ایشـان را امید نصـرت و منعت بتان نیسـت لکن ما ایشـان را و پدران ایشـان را در دنیا برخورداری و نعمت و عمر دراز دادیم، تا بدان غرّه

شدند و دلهاشان در تنعم سخت گشت تا در آيات و سخنان ما تفكر نكردند و در دلايل وحدانيت و قدرت ما نظر نكردند و كافر شدند.
و فى الخبر الصحيح: «ما احد اصبر على اذى يسمعه من اللَّه يدعون له الولد ثمّ يعافيهم و يرزقهم».
«أَ فَلا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُها مِنْ أَطْرافِها» نفتحها لمحمّد و يخرجها من ايدى المشركين. و يزيدها فى ارض المسلمين، و قيل «نَنْقُصُها مِنْ أَطْرافِها» نميت الواحد بعد الواحد و القرن بعد القرن. قال ابن عباس: نقصانها موت العلماء و الفقهاء و خيار النّاس لانّ عمارة الارض بحياة العلماء و الخيار، و المعنى اذا لم يبق الخيار و العلماء لم يبق، الاشرار و الكفار. و قيل نقصانها جور ولاتها، و قيل نقصانها ذهاب البركة عن ثمارها و نباتها. «أَ فَهُمُ الْغالِبُونَ» ام محمّد و اصحابه، و المعنى ليس ذلك كما يظنه المشركون بل حزبنا هم الغالبون.
«قُلْ إِنَّما أُنْذِرُكُمْ بِالْوَحْيِ» اى أنذركم عذاب اللَّه بامره و بما اوحى الىّ.
«وَ لا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعاءَ» قرأ ابن عامر وحده و لا تسمع الصم بالتّاء و ضمّها و كسر الميم من تسمع و نصب الصم و الوجه انه على مخاطبة النّبي حملا على ما قبله و هو خطاب له، و ذلك قوله. «قُلْ إِنَّما أُنْذِرُكُمْ بِالْوَحْيِ» اى انّك لا تقدر على اسماع الصم، و المراد انهم معاندون فاذا اسمعتهم لم يعلموا بما سمعوا كانّهم صم لم يسمعوا، و قرأ الباقون يسمع بالتّاء مفتوحة، الصم رفعا، و الوجه انه على الذّم و التوبيخ بترك استماع ما يجب عليهم استماعه، فكانّهم صم لا يسمعون. و ارتفاع الصم بانه فاعل و تذكير الفعل من اجل تقدمه، و يكون التأنيث غير حقيقى. دعا اينجا نداست چنان كه در سورة الملائكة گفت: «إِنْ تَدْعُوهُمْ لا يَسْمَعُوا دُعاءَكُمْ» يعنى ان تنادوهم لا يسمعوا نداءكم. همانست كه گفت: «يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ» اى يناديكم جبرئيل.
جاى ديگر گفت: «يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ» اى ينادى المنادى. «إِذا ما يُنْذَرُونَ» اى يخوفون.
«وَ لَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ» اى ضربة «مِنْ عَذابِ رَبِّكَ» من قولهم نفحت الدابة اذا رمحت، و قيل النفحة الدفعة اليسيرة من الشيء، من قولهم نفح فلان لفلان، اذا اعطاه قدرا يسيرا من المال، و قيل النفحة الزمهرير، و معنى الآية لو عاينوا ادنى عذاب من اللَّه دلوا و خضعوا و دعوا بالويل على

انفسهم مقرّين بانهم كانوا «ظالِمِينَ».
قوله: «وَ نَضَعُ الْمَوازِينَ الْقِسْطَ» هذا الوضع يراد به النصب. يقال وضع صاحب الديوان الميزان، اذا اخذ فى اخذ الخراج و المراد بالموازين الميزان كقوله: «يا أَيُّهَا الرُّسُلُ» و المراد به النّبي (صلي الله عليه وسلم) وحده، و العرب تذكر الجمع و تريد به الواحد، كما قال الاعشى:

و وجه نقى اللون صاف يزينه   مع الجيد لبات لها و معاصم

اراد بذلك لبة و معصما. قال الزّجاج: القسط، العدل، و هو مصدر يوصف به الواحد و الجمع، يقال ميزان قسط، اى ذات قسط، و موازين قسط، اى ذوات قسط. «لِيَوْمِ الْقِيامَةِ» اى لاهل يوم القيامه، و قيل فى يوم القيامة، و قيل لجزاء يوم القيامة، و فى الخبر الميزان له لسان و كفّتان، توزن به صحايف الحسنات و السيّئات فيثقل و يخيف على قدر الطاعات و المعاصى.
و عن ابن عباس قال: ينصب الميزان فيكون العمود منه كما بين المشرق و المغرب. و گفته‌اند: كطباق الدنيا جميعا فى طولها و عرضها، فاحدى كفتيه من نور و هى الكفة التي توزن بها الحسنات و موضعها عن يمين العرش، و الكفّة الأخرى من الظلمة و هى الكفة التي توزن بها السيئات و موضعها عن يسار العرش. «فَلا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئاً» اى لا ينقص من ثواب حسناته و لا يزاد على سيآته.
«وَ إِنْ كانَ مِثْقالَ حَبَّةٍ» قراءت اهل مدينه مثقال حبّة برفع لام است و باين قراءت كان بمعنى وقع است، يعنى و ان وقع و حصل للعبد مثقال حبّة «مِنْ خَرْدَلٍ» مى‌گويد از كردار هيچكس هيچ چيز نكاهند و اگر آن چيز همسنگ يك دانه خردل بود، و اگر بنصب خوانى بر قراءت باقى، تقدير آنست كه، و ان كان العمل مثقال حبّة من خردل زيرا كه كان برين قراءت ناقص بود و محتاج اسم و خبر باشد مثقال كه منصوب است خبر كان است و اسم در وى مضمر، و اگر اين سخن مستأنف نهى، رواست گويى: و ان كان مثقال حبّة من خردل. «أَتَيْنا بِها» يعنى و اگر همسنگ يك دانه خردل بود از كردار او بترازو آريم آن را و وى را بدان پاداش دهيم، «وَ كَفى بِنا حاسِبِينَ» اى محصلين و قيل عالمين حافظين لانّ من حسب شيئا علمه و حفظه، قيل دخلت الباء لان معناه معنى الامر، كانّه قال اكتفوا بالله محاسبا، و انتصابه على التمييز.

روى انّ رسـول اللّه (صـلي الله عليه وسـلم) صـلّى صـلاة الصـبح يوما فقرأ فيها هذه السورة فلمّا بلغ قوله «وَ كَفى‏ بِنا حاسِبِينَ» اخذته سعلة فركع.
«وَ لَقَدْ آتَيْنا مُوسـى‏ وَ هارُونَ الْفُرْقانَ» يعنى الكتاب المفرق بين الحق الباطل و هو التروية، و قال ابن زيد الفرقان، النصر على الاعداء. كما قال: «وَ ما أَنْزَلْنا عَلى‏ عَبْدِنا يَوْمَ الْفُرْقانِ» يعنى يوم بدر. و لانّه قال: «وَ ضِياءً» ادخل الواو فيه اى آتينا موسى و هارون النصر و الضّياء، و هو التورية، و من قال المراد بالفرقان التورية، قال الواو فى قوله «وَ ضِـياءً» زائدة معجمة، معناه آتينا هما التورية ضياء، و قيل هو صفة اخرى للتورية، مثل قوله فى سورة المائدة فى صفة الانجيل: «فِيهِ هُدىً وَ نُورٌ وَ ذِكْراً لِلْمُتَّقِينَ» خصّ المؤمنين بالذكر لانّهم هم المنتفعون به و المتبعون له، ثمّ فسّـر فقال: «الَّذِينَ يَخْشَـوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ» اى يخافونه و لم يروه بعد، و قيل يخشـون ربّهم اى يطيعونـه فى خلواتهم مسـتترين عن اعين الخلق. «وَ هُمْ مِنَ السَّـاعَةِ» اى من القيامة. «مُشْـفِقُونَ» خائفون. «وَ هذا» يعنى القرآن «ذِكْرٌ مُبارَكٌ» كثير الخير دائم النفع يتبرك به و يطلب منه الخير، «أَنْزَلْناهُ» على محمّد «أَ فَأَنْتُمْ» يا اهل مكّة، «لَهُ مُنْكِرُونَ» جاحدون؟ و هذا اسـتفهام توبيخ و تعيير.

النوبة الثالثة

قوله: «وَ ما جَعَلْنا لِبَشَـرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَ فَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخالِدُونَ كُلُّ نَفْسٍ ذائِقَةُ الْمَوْتِ» آن را كه در دل يك نقطه صدق پيدا گردد حقيقت عشق مرگ سـر از جان وى بر زند زيرا كه وعده لقا آنجاسـت، آن چه جانى بود كه وعده لقا فراموش كند يا چه دلى بود كه ارتياحى كه جز بمشاهده حق نتواند بود جايى ديگر طلب كند، لا راحة للمؤمن دون لقاء ربه. اى درويش هيچ دولت عزيزتر از مرگ نيست، دين داران را تاج كبريا و كرامت بدروازه مرگ بر سـر نهند بر خورداران شـريعت توقيع دولت بدر مرگ خواهند يافت، مرگ حرم لا اله الا اللّه است، مرگ آستانه دار الملك قيامت است، و ممر زوار حق است، مرگ مركز عزّ عارفانست، و مظنه ارواح مقربان، مرگ طليعه عنايت ازلست و مقدمه رعايت ابد، در دو عالم هيچكس را آن راحت نيست كه مرد موحّد در لحد با احد، علم اسلام و كوس ايمان بقيامت با خود بخاك برد، تا با علم اسـلام و كوس ايمان بقيامت در آيد، چنان كه پادشاهان بشهر خويش در آيند.

داود طائی از کبار فقها بود در علم ظاهر، و در صـــدق چنان بود که آن شــب که از دنیا بیرون شــد از بطنان آســمان ندا آمد که یا اهل الارض انّ داود الطائی قدم علی ربّه، و هو عنه راض. مریدی از آن وی میگوید داود را دیدم در حال نزع در خانه خراب در شـــدت گرما بر خاك افتاده و نیم خشـــتی در زیر ســـر نهاده و قرآن میخواند. گفتم یا داود لو خرجت الی الصحراء ما ذا کان. چه بود اگر این ساعت با خود رفقی کنی و و بصحرا بیرون شــوی تا این گرما در تو اثر کمتر کند گفت: یا فلان انّی لأشــتهیه و لکن استحیی من ربّی، ان انقل قدمی الی ما فیه راحة نفسی. هرگز این نفس مرا بر من دست نبوده است درین حال اولیتر که نباشـد، و هم در آن حال بر آن خاك کالبد خالی کرد رحمه اللَّه. قال الجنید کلّ من کانت حیاته بربّه فانه ینقل من حیاة الطبع الی حیاة الاصــل و هو الحیاة علی الحقیقة. قال اللَّه تعالی: «فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَياةً طَيِّبَةً».

قوله: «خُلِقَ الْإِنْسـانُ مِنْ عَجَلٍ» عجله دیگرســت و مســارعه دیگر، عجله ناپســـندیده اســـت و نکوهیده و در آن نهی آمده که: «فَلا تَسْــتَعْجِلُونِ». و مسـارعه پسـندیده اسـت و سـتوده و بدان امر آمده که: «سـارِعُوا». عجله استقبال کاری است نه بوقت خویش و مسارعة شتافتن است بکاری فرموده باوّل وقت خویش، عجله نتیجه وسـواس شـیطان اسـت و مسـارعه قضـیه توفیقسـت و تعظیم فرمان، از عجله ندامت آید و شـور دل، و از مسـارعه سـکینه پیوندد بجان و دل. هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّـكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ. حق جلّ جلاله آرامی فرو فرسـتد بر دل مؤمنان تا او را بشـناسـند نادریافته و دوســـت دارند نادیده، از کار خود با کار وی پرداخته و از یاد خود با یاد وی آمده و از مهر خود با مهر وی شـده، همه یادها جز باد وی همه سـهو اسـت. همه مرادها جز مراد وی همه لهو اسـت، همه مهرها جز مهر وی همه لغو است.

«قُلْ مَنْ يَكْلَؤُكُمْ بِاللَّيْلِ وَ النَّهارِ» ارباب طریقت و اهل معرفت بر زبان اشـــارت در معنی این آیت گفته‌اند: من یأخذکم عن تصـــاریف القدرة و من یحجبکم عن سوابق القضیة و من یمنعکم من تنفیذ ما قدّره و اجراء ما قضاه فسائر یسیر بانوار رحمته و آخر یسیر بنیران سخطته، برداشتن تهمت از ســوابق قســمت در دین رکنی غظیمســت تکیه بر تقدیر حق و اعراض از تدبیر خود صراط مستقیمست، بگذاشتن اختیار بصدق افتقار نقطه پرگار

طریقتست، خویشتن را باو سپردن و دست اعتماد بضمان وی زدن مدار اسرار حقیقت است، دار و گیر و نواخت و سیاست و تاج و تاراج همه بدست اوست و بحکم اوست، یکی را در صدر عزّت بنعت رفعت می‌نشاند، یکی را در صف نعال در عین مذلّت می‌دارد، یکی را بر بساط لطف می‌نشاند، یکی را در زیر سیاط قهر می‌آورد، آدم خاکی را از خاك مذلّت بر می‌کشد و بحکم افضال بر هامه همّت می‌نهد، ابلیس مهجور را از عالم علوی در می‌کشد و بر سر چهار سوی ارادت بی‌علت از عقابین عقوبت می‌آویزد، قومی را میگوید: «فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ» قومی را میگوید: «قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ». موسی عمران چون بطلب آتش می‌شد شبانی بود با گلیم، چون باز آمد پیغامبری بود کلیم، بلعام باعور که با آن کوه برمی‌شد ولیّی بود بحکم صورت، چون باز آمد سگی بود بحکم صفت، او جلّ جلاله اسرار ربوبیّت خود جایی آشکار کند که عنقاء عقول آنجا پر وهم نزند، ترازوی عدل درید اوست و حکم عدل اوست.

«وَ نَضَعُ الْمَوازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيامَةِ» حکم کرد بر آن که خواست بآنچه خواست، حکمی بی‌مثل و قضایی بی‌جور که همه اعزه طریقت را از خوف این مقام زهره‌ها آب گشت، و جگرها خون شد و دلها بسوخت از نهیب این حکم که: «انّ الرّجل لیعمل بعمل اهل الجنّة و هو عند الله من اهل النّار، و انّ الرّجل لیعمل بعمل ا هل النّار و هو عند الله من ا هل الجنّة» سابقه‌ای رانده چنان که خود دانسته، عاقبتی نهاده چنان که خود خواسته: قوم طلبوه فخذلهم، و قوم هربوا منه فادرکهم، قومی شب و روز در ریاضت و مجاهدت گذاشته: و الطلب ردّ و الطریق سدّ، در گوش ایشان فرو خوانده.

قومی در بتکده معتکف گشته لات و هبل را مسجود خود کرده و نداء عزّت پیاپی شده که انا لکم شئتم ام ابیتم و انتم لی شئتم ام ابیتم.

ای جوانمرد اگر مددی از غیب بنام تو فرستاده‌اند و نظری از نظرهای لطف بتو رسیده غازی آن رومی را چنان اسیر نبرد که آن نظر ترا برد، لکن می‌دان که بهیچ علت فرو نیاید و در هیچ سبب نیاویزد، نظر عزّت چون در آمد بیك لحظه از گبری صاحب صدری کند، و از راهزنی راهروی سازد «وَ نَضَعُ الْمَوازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيامَةِ». بدان که آدمیان دو گروهند مؤمنانند و کافران، فردای قیامت که عالمیان را حشر کنند چنان

که ربّ العزّه گفت: «وَ حَشَرْناهُمْ فَلَمْ نُغادِرْ مِنْهُمْ أَحَداً»
کافران را یکسر بدوزخ برند و اعمال ایشان در ترازو نهند که اعمال ایشان هباء منثور بود، و هباء منثور در تحت وزن نیاید، فذلك قوله: «فَلا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيامَةِ وَزْناً» اما مؤمنان، هم مطیعان را و هم عاصیان را در مقام ترازو بدارند قومی را حسنات بر سیئات افزون آید ایشان را ببهشت فرستند و قومی را سیئات بر حسنات افزون آید ایشان را بدوزخ فرستند چنان که گفت: «وَ الْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ» الی قوله: «بِآياتِنا يَظْلِمُونَ»، و قومی را حسنات و سیئات در ترازو برابر آید ازیشان کس باشد که در دین برادری دارد که در دنیا با یکدیگر صحبت و در دین موافقت داشتند ربّ العزّة آن برادر را بر گمارد تا از حسنات خویش چیزی بوی بخشد چندان که کفه حسنات وی بر سیئات راجح شود و باین سبب الله تعالی او را ببهشت رساند و کس باشد که در دنیا در میانه شب وقتی بیدار بود و مصطفی را علیه الصّلاة و السّلام درود داده چنان که الله تعالی از وی دانست و دیگر هیچکس از وی آن حال ندانست و از آن خلوت وی خبر نداشت، ربّ العزّه آن درود وی برداشت و در خزینه غیب بنهاد تا روز قیامت آن ساعت که او را حاجت بود از غیب آن صحیفه در آید و کفه حسنات بدان راجح آید، ربّ العزّه گوید عبدی این امانت تو بود بنزدیك من بوقت حاجت با تو رسانیدم، فادخل الجنّة سالما. و از ایشان کس باشد که نه آن برادر دارد که بوی طاعت بخشد، و نه او را ودیعت بنزدیك الله تعالی بود، او را در آن مقام سیاست و هیبت رستاخیز بدارند تا بیم و ترس و اندوه وی بغایت رسد آن بیم و ترس و اندوه کفاره لختی گناهان وی شود، آن کفه سیئات وی بآن کفاره سبك گردد و کفه حسنات راجح شود فرمان آید که در بهشت شو که کفه حسنات راجح گشت و بحکم ازلی و عنایت سرمدی کار تو سره شد زبان حال وی این ساعت این گوید، من چه دانستم که آرزو برید وصالست و زیرا بر جود نومیدی محالست، من چه دانستم که آن مهربان چنان بردبارست که که لطف و مهربانی او بگناهکار بی‌شمارست.

پخش چهارم
آية 51 الي 77

وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ {51}

إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَٰذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ {52}

قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ {53}

قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ {54}

قَالُوا أَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ {55}

قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ وَأَنَا عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ {56}

وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ {57}

فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ {58}

قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَٰذَا بِآلِهَتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ {59}

قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ {60}

قَالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلَىٰ أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ {61}

قَالُوا أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَٰذَا بِآلِهَتِنَا يَا إِبْرَاهِيمُ {62}

قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَٰذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ {63}

فَرَجَعُوا إِلَىٰ أَنْفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ {64}

ثُمَّ نُكِسُوا عَلَىٰ رُءُوسِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا هَٰؤُلَاءِ يَنْطِقُونَ {65}

قَالَ أَفَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ {66}

أُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ۖ أَفَلَا تَعْقِلُونَ {67}

قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانْصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ {68}

قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ {69}

وَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَخْسَرِينَ {70}

وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ {71}

وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً ۖ وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ {72}

وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ ۖ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ {73}

وَلُوطًا آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبَائِثَ ۗ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَاسِقِينَ {74}

وَأَدْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا ۖ إِنَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ {75}

وَنُوحًا إِذْ نَادَىٰ مِنْ قَبْلُ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ {76}

وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا ۚ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ {77}

4 النوبة الاولى

قوله تعالى: «وَ لَقَدْ آتَيْنا إِبْراهِيمَ رُشْـــدَهُ مِنْ قَبْلُ» و داديم ابراهيم را راه شناسی او و بهی دانستن از پیش، «وَ كُنَّا بِهِ عالِمِينَ» (51) و دانستیم ما كه كی بايد داد او را آن.

«إِذْ قالَ لِأَبِيهِ وَ قَوْمِهِ» پدر خويش را گفت و قوم خويش را «ما هذِهِ التَّماثِيلُ» اين چه تنديسهاست، «الَّتِي أَنْتُمْ لَها عاكِفُونَ» (52) كه شما آن را پرستگارانید؟

«قالُوا وَجَدْنا آباءَنا لَها عابِدِينَ» (53) گفتند پدران خويش را پرستگاران آن يافتيم.

«قالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَ آباؤُكُمْ» گفت تا بوديد شما و پدران شما همه، «فِي ضَلالٍ مُبِينٍ» (54) در گمراهی آشكارا بوديد.

«قالُوا أَ جِئْتَنا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ» (55) گفتند اين راستست كه بما آوردی يا تو از بازيگرانی.

«قالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ» گفت كه خداوند شما خداوند آسمان و زمينست، «الَّذِي فَطَرَهُنَّ» او كه بتان شما را او آفريد، «وَ أَنَا عَلى ذلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ» (56) و من بر آن شما را از گواهی دهانم.

«وَ تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنامَكُمْ» و بخدای كه من سازی سازم برين بتان شما، «بَعْدَ أَنْ تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ» (57) پس هنگامی كه شما شويد جايی پشت بر ايشان.

«فَجَعَلَهُمْ جُذاذاً» آن بتان ايشان را ريزه ريزه كرد، «إِلَّا كَبِيراً لَهُمْ» مگر آن بزرگتر بتی كه ايشان را بود، «لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ» (58) مگر با ابراهيم گروند.

«قالُوا مَنْ فَعَلَ هذا بِآلِهَتِنا» گفتند اين با خدايان ما كه كرد، «إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ» (59) كه او از ستمكارانست.

«قالُوا سَمِعْنا فَتًى يَذْكُرُهُمْ» گفتند ميشنيديم از جوانی كه ايشان را بد ميگفت، «يُقالُ لَهُ إِبْراهِيمُ (60)» ابراهيم گويند او را.

«قالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلى أَعْيُنِ النَّاسِ» گفتند او را بر ديدار چشمهای مردمان آريد و باز نمائيد، «لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ» (61) تا گواهی دهند.

«قالُوا أَ أَنْتَ فَعَلْتَ هذا بِآلِهَتِنا يا إِبْراهِيمُ» (62) گفتند انی تو كردی

بخداوندان ما ای ابراهیم؟
«قالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هذا» گفت این بزرگ ایشان کرد آنك، «فَسْئَلُوهُمْ إِنْ كانُوا يَنْطِقُونَ» (63) بپرسید از ایشان اگر سخن گویند.
«فَرَجَعُوا إِلى أَنْفُسِهِمْ» با یکدیگر گشتند. «فَقالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ» (64) و یکدیگر را گفتند شمائید که ستمکارید.
«ثُمَّ نُكِسُوا عَلى رُؤُسِهِمْ» پس برگرداند ایشان را و بر سر افکندند، «لَقَدْ عَلِمْتَ ما هؤُلاءِ يَنْطِقُونَ» (65) ابراهیم را گفتند دانسته‌ای تو که بتان آن نیستند که سخن گویند.
«قالَ أَ فَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» ابراهیم گفت می‌پرستید جز از اللَّه تعالی، «ما لا يَنْفَعُكُمْ شَيْئاً وَ لا يَضُرُّكُمْ» (66) چیزی که سود ندارد و بکار نیاید شما را هیچ و گزندی نکند شما را.
«أُفٍّ لَكُمْ وَ لِما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» اف شما را و آن را که می‌پرستید جز از اللَّه تعالی، «أَ فَلا تَعْقِلُونَ» (67) که خواری و ناتوانی ایشان بدیدند ناسزایی ایشان در نمی‌یابند.
«قالُوا حَرِّقُوهُ» گفتند بآتش بسوزید ابراهیم را، «وَ انْصُرُوا آلِهَتَكُمْ» و خدایان خویش را بکار آیید و یاری دهید، «إِنْ كُنْتُمْ فاعِلِينَ» (68) اگر هیچیز خواهید کرد.
«قُلْنا يا نارُ» گفتیم ای آتش، «كُونِي بَرْداً وَ سَلاماً عَلى إِبْراهِيمَ» (69) سرد گرد و سلامت بر ابراهیم.
«وَ أَرادُوا بِهِ كَيْداً» و سازی خواستند ابراهیم را، «فَجَعَلْناهُمُ الْأَخْسَرِينَ» (70) و ما ایشان را زیان کارتر و نومیدتر همه زیان کاران و نومیدان کردیم.
«وَ نَجَّيْناهُ وَ لُوطاً» رهانیدیم ابراهیم و لوط را، «إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بارَكْنا فِيها لِلْعالَمِينَ» (71) و بردیم ایشان را بآن زمین که برکت کردیم در آن جهانیان را.
«وَ وَهَبْنا لَهُ إِسْحاقَ» و ابراهیم را اسحاق بخشیدیم، «وَ يَعْقُوبَ نافِلَةً» و یعقوب بافزونی، «وَ كُلًّا جَعَلْنا صالِحِينَ» (72) و همه را نیکان کردیم.
«وَ جَعَلْناهُمْ أَئِمَّةً» و ایشان را پیشوایان کردیم، «يَهْدُونَ بِأَمْرِنا» تا راه می‌نمودند خلق را بفرمان و پیغام ما، «وَ أَوْحَيْنا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْراتِ» و فرمان دادیم و پیغام بایشان نیکیها کردن، «وَ إِقامَ الصَّلاةِ» و نماز بپای

داشــتن «وَ إِيتاءَ الزَّكاةِ» و زكاة دادن، «وَ كانُوا لَنا عابِدِينَ» (73) و ما را پرستگاران بودند.
«وَ لُوطاً آتَيْناهُ حُكْماً وَ عِلْماً» و داديم لوط را راست دانى و باريك دانى و دانش، «وَ نَجَّيْناهُ مِنَ الْقَرْيَةِ» و برهانيديم او را از آن شــــهر، «الَّتِي كانَتْ تَعْمَلُ الْخَبائِثَ» كه مردمان آن بدها ميكردند، «إِنَّهُمْ كانُوا قَوْمَ سَــوْءٍ» كه ايشان گروهى بد بودند، «فاسِقِينَ» (74) از فرمان بردارى بيرون.
«وَ أَدْخَلْناهُ فِي رَحْمَتِنا» و او را در آورديم در بخشــايش خويش، «إِنَّهُ مِنَ الصَّــالِحِينَ» (75) «وَ نُوحاً إِذْ نادى مِنْ قَبْلُ» و ياد كن نوح را كه آواز داد پيش از ابراهيم، «فَاسْــتَجَبْنا لَهُ» پاســخ كرديم او را، «فَنَجَّيْناهُ وَ أَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ» (76) برهانيديم او را و كسان او را از آن اندوه بزرگ.
«وَ نَصَرْناهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا» و يارى داديم او را بر آن قوم كه دروغ مى‌شــمردند ســخنان ما را، «إِنَّهُمْ كانُوا قَوْمَ سَــوْءٍ» ايشــان قومى بد بودند، «فَأَغْرَقْناهُمْ أَجْمَعِينَ» (77) بآب بكشتيم ايشان را همه.

النوبة الثانية

قوله: «وَ لَقَدْ آتَيْنا إِبْراهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ» حسن گفت رشد اينجا نبوّتست، و من قبل يعنى من قبل موســـى و هارون. معنى آنســـت كه ابراهيم را نبوّت داديم پيش از موســى و هارون، و گفته‌اند رشــد توفيق خيرســت و راســت راهى بشناختن، و صلاح دين خود بدانستن، و من قبل يعنى فى صغره قبل البلوغ. مى‌گويد او را توفيق داديم تا راســت راهى يافت و بهى كار خويش بدانســـت از كودكى پيش از بلوغ، آن گه كه از ســـرب بيرون آمد و گفت: «إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ» الايه... هم چنان كه يحيى زكريا را گفت: «وَ آتَيْناهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا» و قيل معناه كتبت له السعادة من قبل ان خلق.
«وَ كُنَّا بِهِ عالِمِينَ» انّـه اهل للهدايـة و النبوّة و هو نظير قولـه: «وَ لَقَدِ اخْتَرْناهُمْ عَلى عِلْمٍ عَلَى الْعالَمِينَ» و قوله: «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسالَتَهُ».
«إِذْ قالَ لِأَبِيهِ» معناه آتينا ابراهيم رشـــده اذ قال لابيه، «وَ قَوْمِهِ ما هذِهِ التَّماثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَها عاكِفُونَ» يقال اســـم ابيه آزر و قيل آزرى، و ذكر النسّـــابون انّ له اســـما آخر و هو التارخ بن ناخور بن ارغو بن فالغ بن ارفخشد بن سام بن نوح.
و التّماثيل جمع تمثال و هو شـيء يعمل مشـبّها بغيره فى الشـكل. و العكوف

اطالة الاقامة، و يقال كانت تماثيل على صور السّباع و الطيور و الانسان، و قيل على صور هياكل الكواكب يعبدون اللَّه بوساطة العبادة للكواكب، ثمّ اعتقدوا انّها فى انفسها آلهة.
«قالُوا وَجَدْنا» اسلافنا، «عابِدِينَ». لها فاقتدينا بهم. اين اشارتست بعجز ايشان از اقامت بيّنت و اظهار حجّت بر عبادت بتان، چون از حجّت و بيّنت درماندند دست در تقليد زدند، در ضمن آيت ذم تقليد و اهل تقليدست.
«قالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَ آباؤُكُمْ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ» هذا كون الحال. اى انتم و اسلافكم فى خسار بيّن بعبادتكم ايّاها.
«قالُوا أَ جِئْتَنا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ» اى أ بجدّ منك هذا الكلام ام تلعب بهذا المقال.
«قالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ» اى لست بلاعب و انّما ربّكم و خالقكم الّذى يجب عليكم عبادته هو ربّ السّماوات و الارض، و فاطرهما و يحتمل انّ الضمير فى فطرهن يعود الى التّماثيل. «وَ أَنَا عَلى ذلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ» بانّه ربّكم، تقديره و انا شاهد على ذلكم من الشّاهدين «وَ تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنامَكُمْ» اصله و اللَّه فقلبت الواو تاء، و لا تصلح التاء فى القسم الّا فى اسم اللَّه، تقول تاللّه و لا تقول تا الرّحمن، و تقول و حقّ اللَّه لأفعلن كذا و لا يجوز تحقّ اللَّه لأفعلن. «لَأَكِيدَنَّ أَصْنامَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ» اى لاكسرنّها بعد ذهابكم عنها الى عيد لكم، و سمّاه كيدا لانّه مكر بذلك عابديها.
مفسران گفتند ايشان را عيدى بود كه هر سال يك بار اهل شهر در مجمعى بيرون از شهر حاضر مى‌شدند چون از آنجا باز گشتندى در بتخانه رفتندى و بتان را سجود كردندى، آن گه بخانه خويش باز گشتندى، آن روز كه ميرفتند آزر گفت ابراهيم را كه اگر رغبت كنى درين عيد ما مگر ترا دين ما و كار و بار ما خوش آيد، ابراهيم با ايشان بيرون رفت در راه خويشتن را بيفكند و گفت من بيمارم و از درد پاى مى‌ناليد، ايشان كه سران و سروران بودند همه در گذشتند، بآخر كه ضعيفان و كمينان بر گذشتند از پى ايشان برفت، و گفت: «تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنامَكُمْ» بخداى كه در بتخانه شما روم و بتان را بشكنم، ضعيفان و واپس ماندگان مردمان آن سخن از وى بشنيدند، و گفته‌اند كه يك مرد بشنيد و بر ديگران آشكار كرد پس چون ايشان بعيد خويش رفتند، ابراهيم از آنجا باز گشت و در بتخانه رفت،

بهویی عظیم بود، در آن بهو هفتاد و دو صنم بر افراشته بودند. بعضی زرین بعضی سیمین، بعضی از آهن، بعضی از شبه و ارزیز، و بعضی از چوب و سنگ، و برابر بهو صنمی عظیم افراشته بودند مهینه ایشان، صنمی زرین بجواهر مرصع کرده، و در دو چشم وی دو یاقوت روشن نشانده، و در پیش آن بتان طعامهای الوان نهاده، یعنی تا آن بتان در آن طعامها برکت افزایند و مشرکان چون از عید گاه باز آیند بخورند، ابراهیم چون آن دید بر طریق استهزاء بتان را گفت: أَ لا تَأْكُلُونَ. نمی‌خورید ازین طعامها که پیش شما نهاده‌اند؟ بتان جواب نمیدادند از آن که جماد بودند. ابراهیم گفت هم بر طریق استهزاء: ما لَكُمْ لا تَنْطِقُونَ. چه بوده است شما را که سخن نمی‌گوئید و مرا جواب نمی‌دهید؟ آن گه تبر درنهاد و همه را خرد کرد، چنان که ربّ العزّه گفت: «فَجَعَلَهُمْ جُذاذاً» ایشان را ریزه ریزه کرد، جذاذ بکسر جیم قراءت کسایی است یعنی کسرا و قطعا، جمع جذیذ، و هو الهشيم مثل خفيف و خفاف، و ثقيل و ثقال و طويل و طوال. باقی قرّاء جذاذا بضم جیم خوانند، مثل الحطام و الرّقات و معناه المجذوذ، ای المقطوع. «إِلَّا كَبِيراً لَهُمْ» ای للکفّار، و قیل للاصنام، فانّه لم یکسره. همه را بشکست و بر آن نکال کرد، مگر آن بت مهینه ایشان که در جثه و صورت مهینه بود، از روی تعظیم و عبادت ایشان که آن مهینه را نشکست و تبر بر دست وی بست، و بقول بعضی از گردن وی در آویخت، «لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ» یعنی لعلّهم اذا راوا ما باصنامهم من العجز و الهو ان یرجعون الی ابراهیم بالاقرار له و بالتوبة. و قیل یرجعون الی اللَّه بالایمان و الاقرار بوحدانیته.

پس آن قوم چون از عید خویش باز گشتند و در بتخانه شدند و بتان را بدان صفت دیدند گفتند: «مَنْ فَعَلَ هذا بِآلِهَتِنا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ» ای لمن المجرمین. که کرد این نکال بر خدایان ما ظلم کرد بر ایشان که بجای عبادت ایشان مذلّت نهاد، آن قوم که از ابراهیم شنیده بودند که گفت: «تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنامَكُمْ». گفتند: «سَمِعْنا فَتًى يَذْكُرُهُمْ» ای یعیبهم و یسبّهم، «يُقالُ لَهُ إِبْراهِيمُ» آن جوانی هست که او را ابراهیم گویند، و ما می‌شنیدیم از وی که عیب خدایان ما میکرد و ایشان را ناسزا میگفت، ظن می‌بریم که این فعل اوست.

این خبر با نمرود جبّار افتاد و اشراف قوم وی گفتند: «فَأْتُوا بِهِ عَلى أَعْيُنِ

النَّاسِ» ای جیئوا به ظاهرا بمرئی من النّاس. «لَعَلَّهُمْ يَشْـهَدُونَ» علیه بفعله و قوله، فیکون حجّة علیه، کرهوا ان یأخذوه بغیر بیّنة، خواســتند که او را چون گیرند عقوبت کنند بحجت و بیّنت کنند. این معنی را گفتند: «فَأْتُوا بِهِ عَلى أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْـهَدُونَ» و گفته‌اند معنی آنسـت که او را بر دیدار قوم عقوبت کنید، تا دیگران عبرت گیرند و چنین کار نکنند.
ابراهیم را حاضر کردند و او را گفتند: «أَ أَنْتَ فَعَلْتَ هذا بِآلِهَتِنا يا إِبْراهِيمُ» این تو کردی بخدایان ما ای ابراهیم؟ ابراهیم جواب داد و گفت: «بَلْ» یعنی نه من کردم، «فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هذا» غضب من ان تعبدوا معه هذه الصغار، و هو اکبر منها فکسرها، آن بزرگ و مهینه ایشان کرد، که خشم آمد وی را بآن که این کهینان را با وی پرستیدند. «فَسْئَلُوهُمْ إِنْ كانُوا يَنْطِقُونَ» بپرسید اینان را اگر ســخن گویند تا جواب دهند که این فعل بایشـــان که کرد، و مقصــود ابراهیم آن بود تا عجز و خواری و ناتوانی بتان بایشـــان نماید، و حجّت بر ایشان درست شود که بتان سزای عبادت نیستند، از آن جهت که سخن نگویند و جواب ندهند. و این دلیلی روشن است که ربّ العالمین جلّ جلاله گویاست و نطق بر وی رواست سخن گوید و از وی سخن شنوند و او جلّ جلاله از دیگران سـخن شـنود و جواب دهد، و در قرآن عیب بتان کرد که نشـنوند و جواب ندهند گفت: «إِنْ تَدْعُوهُمْ لا يَسْـمَعُوا دُعاءَكُمْ وَ لَوْ سَـمِعُوا مَا اسْـتَجابُوا لَكُمْ» قال القتیبی: تقدیره بل فعله کبیرهم هذا ان کانوا ینطقون فسئلوهم. جعل اضافة الفعل الیه مشروطا بنطقهم، و لم یقع الشرط فلم یقع الجزاء. و قال فی ضمنه انا فعلت ذلك. معنی سخن قتیبی آنست که ابراهیم اضـافت فعل که با صـنم کرد بشـرط نطق کرد، یعنی که اگر صـنم قدرت نطق را داشـــتی قدرت فعل نیز داشـــتی و این فعل وی کرده بودی، اکنون معلومست که وی قدرت نطق ندارد و چون قدرت نطق ندارد قدرت فعل هم ندارد، و مقصـــود ابراهیم آن بود تا عجز بتان بایشـــان نماید و در ضـمن این سـخن آنسـت که این فعل من کردم و این معنی را کسـایی وقف کند «بَلْ فَعَلَهُ». یعنی فعله، و این تأویل اگر چه نیکوست بعضی علماء دین نپسندیده‌اند و گفته‌اند این تأویل بر خلاف قول رسول (ع) است که رسول بر ابراهیم تقدیر کرد که سه جای سخن گفت بر خلاف راستی، و ذلك
ما روی ابو هریره انّ رســول اللَّه (صــلي الله علیه وســلم) قال: «لم یکذب ابراهیم الّا ثلاث کذبات فی ذات اللَّه قوله: «إِنِّي سَـــقِيمٌ» و قوله: «بَلْ فَعَلَهُ

كَبِيرُهُمْ» و قوله. لسارة: «هذه اختى».
هر چند كه اهل تأويل گفتند «إِنِّي سَقِيمٌ» اى ساسقم، يعنى عند الموت، و قيل انّى سقيم اى مغتمّ بضلالتكم و قوله لسارة «هذه، اختى» يعنى فى الدين، اين تأويل گفته‌اند لكن آن نيكوتر كه آن را كذب دانند چنان كه رسول تقدير كرد بر وى، و بيش از آن نيست كه اين زلّتى است از صغاير، و ربّ العالمين در قرآن جايها زلّات صغاير با انبياء اضافت كرده، و روا باشد كه ربّ العزه ابراهيم را در آن كذب رخصت داد قصد صلاح را و اقامت حجّت را بر مشركان هم چنان كه يوسف را رخصت داد در آنچه با برادران گفت: «إِنَّكُمْ لَسارِقُونَ و لم يكونوا سرقوا.
قوله: «فَرَجَعُوا إِلى أَنْفُسِهِمْ» اى فتفكروا فى قلوبهم، و رجعوا الى عقولهم «فَقالُوا» ما تراه الّا كما قال. «إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ» بعبادتكم من لا يتكلّم، و قيل انتم الظّالمون لابراهيم فى سؤالكم اياه، و هذه آلهتكم الّتى فعل بها ما فعل حاضرة فسئلوها.
«ثُمَّ نُكِسُوا عَلى رُؤُسِهِمْ» قال اهل التفسير اجرى اللَّه الحق على لسانهم فى القول الاوّل ثمّ ادركتهم الشقاوة فهو معنى قوله: «نُكِسُوا عَلى رُؤُسِهِمْ». اى ثمّ ردّوا الى الكفر بعد ان اقرّوا على انفسهم بالظلم. يقال نكس المريض اذا رجع الى حالته الاولى، ربّ العزّه بر زبان ايشان سخنى راست بر صواب راند، و گناه سوى خويش نهادند، اما شقاوت ازلى در رسيد، و ايشان را با كفر خويش برد، اينست كه اللَّه تعالى گفت: «ثُمَّ نُكِسُوا عَلى رُؤُسِهِمْ» اى ردّوا الى غيّهم و اركسوا فيه فركبوا رؤسهم، «لَقَدْ عَلِمْتَ» اينجا قول مضمر است، يعنى فقالوا لقد علمت، «ما هؤُلاءِ يَنْطِقُونَ» فكيف تأمرنا بسؤالهم.
آن گه حجت بر ايشان متوجه گشت ابراهيم گفت: «أَ فَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا يَنْفَعُكُمْ شَيْئاً وَ لا يَضُرُّكُمْ أُفٍّ لَكُمْ» تبا لكم و نتنا «وَ لِما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» احجار لا صنع لها، و لا نطق و لا بيان، «أَ فَلا تَعْقِلُونَ» ا فلا تستحيون من عبادة من كان بهذه الصفة؟
فلمّا لزمتهم الحجة و عجزوا عن الجواب. «قالُوا حَرِّقُوهُ وَ انْصُرُوا آلِهَتَكُمْ» باهلاك من يعيبها. «إِنْ كُنْتُمْ فاعِلِينَ» امرا فى اهلاكه. روايت كردند از ابن عمر كه گفت آن كس كه ايشان را ارشاد كرد بتحريق ابراهيم مردى بود از اعراب فارس ازين كردان دشت نشين، نام وى هيزن، و قيل هيون. ربّ

العزّه او را بزمين فرو برد، هنوز مى‌رود تا قيامت، پس نمرود جبّار گفت تا حظيره‌اى ساختند گرد آن ديوار بر آوردند طول آن شصت گز، و ذلك قوله تعالى: «قالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْياناً، فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ» و گفت تا هر كسى از هر جانب هيمه كشيدند هم شريف و هم وضيع يك ماه، و گفته‌اند چهل روز، و گفته‌اند يك سال، و آن را بزرگ طاعتى مى‌دانستند، تا آن حد كه زن بيمار مى‌گفت: لئن عوفيت لأجمعن الحطب لابراهيم. بعد از يك سال كه هيمه جمع كردند آتش در آن زدند، آتشى عظيم بر افروختند و ابراهيم را دست و پاى بستند و غل بر گردن نهاده در منجنيق نهادند تا بآتش افكنند، روايت كنند كه آن ساعت فريشتگان آسمان آواز بر آوردند و هر چه در زمينست بيرون از ثقلين، و گفتند: ربّنا ليس فى ارضك احد يعبدك غير ابراهيم يحرّق فيك فاذن لنا فى نصرته، فقال اللَّه تعالى انّه خليلى ليس لى خليل غيره و انّا الهه، ليس له اله غيرى. فان استغاث بكم فاغيثوه و ان استنصركم فانصروه، و ان لم يدع غيرى، و لم يستنصر سواى و لم يستغث الّا بى فخلّوا بينه و بينى.
و روى ان خازن الماء اتاه فقال يا ابراهيم ان اردت اخمدت النّار فانّ خزائن المياه و الامطار بيدى، و اتاه خازن الرياح فقال ان شئت طيرت النّار في الهواء فانّ خزائن الرّياح بيدى، فقال ابراهيم لا حاجة بى اليكم.
ثم رفع رأسه الى السماء فقال: الهى انت الواحد فى السّماء و انا الواحد فى الارض ليس فى الارض احد يعبدك غيرى، حسبى اللَّه و نعم الوكيل. يا احد يا صمد بك استعين و بك استغيث و عليك اتوكّل لا اله الّا انت سبحانك ربّ العالمين لك الحمد و لك الملك، لا شريك لك.
پس چون او را بيفكندند جبرئيل او را پيش آمد و گفت يا ابراهيم أ لك الحاجة؟ فقال اما اليك فلا. قال جبرئيل فسئل ربّك فقال، حسبى من سؤالى علمه بحالى، فقال اللَّه عزّ و جل: «يا نارُ كُونِي بَرْداً وَ سَلاماً» اى كونى ذات برد و سلامة، «عَلى إِبْراهِيمَ» لا يكون فيها برد مضرّ و لا حرّ موذ، قال ابن عباس: لو لم يقل سلاما لمات ابراهيم من بردها، و من المعروف فى الآثار انّه لم تبق يومئذ نار فى الارض الّا طفئت فلم ينتفع فى ذلك اليوم بنار فى العالم ظنت انّها تغنى و لو لم يقل على ابراهيم بقيت ذات برد ابدا.
و قال الحسن: قوله: «وَ سَلاماً» هو تسليم من اللَّه عزّ و جل على ابراهيم. و المعنى سلّم اللَّه سلاما على ابراهيم كقوله تعالى: «قالُوا سَلاماً» اى سلّموا

سلاما، و مثله فی المعنی، فی سورة الصافات، «سَلامٌ عَلی إِبْراهِیمَ». قال کعب الاحبار: جعل کل شیء یطفئ عنه النّار الّا الوزغ، فانّه کان ینفخ فی النّار، و لهذا امر النبیّ صلّی اللَّه علیه و سلّم بقتل الوزغ، و قال کان ینفخ علی ابراهیم. سدّی گفت: چون ابراهیم را بآتش افکندند ربّ العزّه فریشتگان را فرستاد تا هر دو بازوی ابراهیم را بگرفتند و او را بآهستگی بر زمین نشاندند، آنجا چشمه آب خوش پدید آمد و گل سرخ و نرگس بویا، و ربّ العزّه فریشته ظلّ را بفرستاد بصورت ابراهیم تا با وی بنشست و مونس وی بود، و جبرئیل آمد و طنفسه‌ای آورد از بهشت، و آنجا بگسترانید و پیراهنی از حریر بهشت در وی پوشانید و او را بر آن طنفسه نشاند و جبرئیل با وی حدیث می‌کند و میگوید: انّ ربّك یقول اما علمت انّ النّار لا تضرّ احبائیّ. ای ابراهیم ملك تعالی میگوید، ندانستی که آتش دوستان مرا نسوزد و ایشان را گزند نرساند. قال کعب: ما احرقت النّار من ابراهیم الّا وثاقه. و قال المنهال بن عمرو: قال ابراهیم خلیل اللَّه ما کنت ایّاما قطّ انعم منّی من الایّام الّتی کنت فیها فی النّار، ابراهیم گفت: در همه عمر خویش مرا وقتی خوشتر از آن نبود و روزگاری خوب تر از آن چند روز که در آتش بودم، هفت روز گفته‌اند که در آتش بود بقول بیشترین مفسران. پس نمرود بر بام قصر خویش نظاره کرد تا خود کار ابراهیم بچه رسیده است او را دید در آن روضه میان گل و نرگس و چشمه آب نشسته و گرد بر گرد آن روضه آتش زبانه میزد. آواز داد که یا ابراهیم! کبیر إلهك الّذی بلغت قدرته ان حال بینك و بین ما اری. ای ابراهیم بزرگ خدایی داری که قدرت وی اینست که می‌بینم و با تو این صنع نموده، ای ابراهیم هیچ توانی که ازین موضع بیرون آیی ناسوخته و رنج نارسیده؟ گفت توانم، گفت هیچ می‌ترسی که همانجا بمانی ترا از آتش گزندی رسد؟ گفت نه، گفت پس بیرون آی تا با تو سخن گویم، و بروایتی دیگر نمرود گفت وزیران خویش را، بروید و ابراهیم را بنگرید تا حالش بچه رسید ایشان گفتند چه نگریم سوخته و نیست گشته بی‌هیچ گمان آتشی بدان عظیمی که کوه بدان بگدازد وی در آن نسوزد؟
نمرود گفت: من خوابی عجیب دیدم چنان دانم که وی نسوخته است. بخواب نمودند مرا که دیوارهای حظیره‌ای که ما بنا کردیم بیفتادی و ابراهیم بی‌رنج بیرون آمدی، و پس ما او را طلب کردیم و نیافتیم پس

نمرود از بام قصر خویش بوی نظر کرد و او را چنان دید و بیرون خواند، و ابراهیم بیرون آمد نمرود گفت: من الرجل الّذی رأیته معك فی مثل صورتك قاعدا الی جنبك؟ آن که بود که با تو نشسته بود مردی هم بصورت تو؟ ابراهیم گفت فریشته ظلّ بود خداوند من فرستاد او را بر من تا مرا مونس باشد، گفت ای ابراهیم مهربان خدایی داری و کریم، که با تو این همه نیکویی کرد بآن که تو وی را می‌پرستی. ای ابراهیم من میخواهم که چهار هزار گاو از بهر وی قربان کنم، ابراهیم گفت: اذا لا یقبل اللَّه منك ما کنت علی دینك حتی تفارقه الی دینی. خدای من از تو قربان نپذیرد تا بر دین خویشی پس اگر با دین من آیی و او را توحید گویی بپذیرد، نمرود گفت: لا استطیع ترك ملکی، و لکن سوف اذ بحهاله، فذبحها، پس نمرود دست از ابراهیم بداشت و نیز تعرض وی نکرد، و وبال کید وی هم بوی بازگشت و ذلك قوله: «وَ أَرادُوا بِهِ كَيْداً فَجَعَلْناهُمُ الْأَخْسَرِينَ» ای خسروا السعی و النفقة و لم یحصل لهم مرادهم. و قیل معناه انّ اللَّه ارسل علی نمرود و قومه البعوض فاکلت لحومهم و شربت دماء هم و دخلت واحدة فی دماغه فاهلکته.

«وَ نَجَّيْناهُ وَ لُوطاً» محمد بن اسحاق بن یسار گفت: پس از آن که اللَّه تعالی با ابراهیم آن کرامت کرد و دشمن وی نومید و خاکسار گشت جماعتی بوی ایمان آوردند یکی از ایشان لوط بود و هو لوط بن هاران بن تارخ، و هاران هو اخو ابراهیم.

و قیل لهما کان اخ ثالث و هو ناخور بن تارخ و هو ابو توبیل و توبیل ابو لایان، و رتقا بنت توبیل امرأة اسحاق بن ابراهیم ام یعقوب، و لیّان و راحیل زوجتا یعقوب ابنتا لایان، و همچنین ساره بوی ایمان آورد و ابراهیم او را بزنی کرد بوحی آسمان. و اوّل وحی که بابراهیم آمد این بود، و ساره دختر مهین هاران بود عمّ ابراهیم. و بعضی مفسران گفتند که ساره دختر ملك حرّان بود، مفسّران گفتند ابراهیم برفت از زمین عراق بجایی که آن را کوثی گویند بزمین شام، و با وی لوط بود و ساره، اینست که ربّ العزّه گفت: «فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ وَ قالَ إِنِّي مُهاجِرٌ إِلى رَبِّي». و قال تعالی: «وَ نَجَّيْناهُ وَ لُوطاً» یعنی نجیناه من نمرود و قومه. «إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بارَكْنا فِيها لِلْعالَمِينَ» یعنی الشام.

بارك اللَّه فیها بالخصب و کثرة الاشجار و الثمار و الانهار و منها بعث اکثر

الانبياء. قال ابىّ بن كعب: ســـمّاها مباركة لانّه ما من ماء عذب الّا و ينبع اصله من تحت الصخرة التي هى ببيت المقدس.
و عن عبد اللَّه بن عمرو بن العاص قال: سمعت رسول اللَّه (صلي الله عليه وســلم) يقول: «انّها ســتكون هجرة بعد هجرة فخيار النّاس الى مهاجر ابراهيم».
و عن معمّر عن قتاده انّ عمر بن الخطاب قال لكعب: الّا تتحول الى المدينة فيها مهاجر رسول اللَّه و قبره؟ فقال له كعب يا امير المؤمنين انّى وجدت فى كتاب اللَّه المنزل انّ الشـــام كنز اللَّه فى ارضـــه و بها كنزه من عباده. و عن قتاده قال: الشام دار عقار الهجرة و ما نقص من الارض زيد فى الشام و ما نقص من الشام زيد فى فلسطين و هى ارض المحشر و المنشر و بها يجمع النّاس و بها ينزل عيسى بن مريم و بها يهلك اللَّه الدجّال.
و حدث ابو قلابة ان رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) قال: «رأيت فيما يرى النائم كان الملائكة حملت عمود الكتاب فوضـــعه بالشـــام فادلّته ان الفتنة اذا وقعت كان الايمان بالشام.
و عن زيد بن ثابت قال: قال رســول اللَّه (صـــلي الله عليه وســلم) «طوبى للشــام، قلنا لاىّ ذلك يا رسـول اللَّه؟ قال لانّ ملائكة الرّحمن باسطة اجنحتها عليها.
قوله: «وَ وَهَبْنا لَهُ إِسْـــحاقَ وَ يَعْقُوبَ نافِلَةً» النافلة هاهنا ولد الولد يعنى به خاصــة يعقوب، لان اللَّه تعالى اعطاه اسـحاق بدعائه حيث قال رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّـــالِحِينَ، و زاده يعقوب ولد الولد، و النافلة الزّيادة. و قال مجاهد و عطاء معنى النافلة، العطية و هما جميعا من عطاء اللَّه عزّ و جلّ نافلة اى عطاء. فعلى هذا، لقول تعود النافلة اليهما جميعا و على القول الاوّل تعود الى يعقوب وحده. «وَ كُلًّا جَعَلْنا صـالِحِينَ» اى ابراهيم و لوطا و اسـحاق و يعقوب جعلناهم انبياء، و قيل امرنا هم بالصلاح فصلحوا «وَ جَعَلْناهُمْ أَئِمَّةً» يعنى انبياء يقتدى بهم فى الخير «يَهْدُونَ بِأَمْرِنا» اى يدعون النّاس الى ديننا بوحينا و اذننا. «وَ أَوْحَيْنا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْراتِ» اى اوحينا اليهم ان افعلوا الخيرات، قيل ما فيه رضـــا اللَّه فانّه من الخيرات، «وَ إِقامَ الصَّـــلاةِ وَ إِيتاءَ الزَّكاةِ» يعنى و ان اقيموا الصّلاة و آتوا الزّكاة، و حذفت هاء الاقامة لما فى الاضافة من الدلالة عليها. «وَ كانُوا لَنا عابِدِينَ» خاشعين غير مستكبرين.
«وَ لُوطاً آتَيْناهُ» يعنى و آتينا لوطا، «حُكْماً وَ عِلْماً». و قيل و اذكر لوطا

آتیناه حکما. الحکم فی القرآن علی وجهین: احدیهما بمعنی القضـــیّة کقوله: «لا مُعَقِّبَ لِحُکْمِهِ». و الثانی بمعنی الحکمة تجده فی مواضـــع من القرآن و هو هاهنا من هذه الوجه، تقول حکم و حکمة کما تقول نعم و نعمة. و علما بمعنی فقها بدین اللَّه، و قیل حکما و علما، ای النبوّة و الکتاب. «وَ نَجَّیْناهُ مِنَ الْقَرْیَةِ» ای من اهل القریة کقوله: «وَ کَأَیِّنْ مِنْ قَرْیَةٍ عَتَتْ» ای عتی اهلها، و القریة ســـدوم «الَّتِي کانَتْ تَعْمَلُ الْخَبائِثَ» ما کره اللَّه، من اللواط و قطع الســبیل، و اتیان المنکر من التضـــارط فی الاندیة، و خذف النّاس بالبنادق. «إِنَّهُمْ کانُوا قَوْمَ سَـــوْءٍ» شــرارا، «فاسِــقِینَ» خارجین عن طاعة اللَّه، «وَ أَدْخَلْناهُ» یعنی لوطا، «فِي رَحْمَتِنا» فنجّیناه بها، و قیل ادخلناه فی النجاة و الخلاص من قومه. «إِنَّهُ مِنَ الصَّالِحِینَ» المطیعین لامر اللَّه.
«وَ نُوحاً إِذْ نادی مِنْ قَبْلُ» ای من قبل ابراهیم و لوطا، «فَاسْـتَجَبْنا لَهُ» ای اجبناه الی ما ســـأل. یعنی قوله: «لا تَذَرْ عَلَی الْأَرْضِ مِنَ الْکافِرِینَ دَیَّاراً». «فَنَجَّیْناهُ وَ أَهْلَهُ» ای اهل بیته. «مِنَ الْکَرْبِ الْعَظِیمِ». قال ابن عباس: من الغرق و تکذیب قومه و اذاهم، و قیل من شـدّة البلاء لانّه کان اطول الانبیاء عمرا و اشدّهم بلاء. و الکرب، اشدّ الغم.
«وَ نَصَـرْناهُ مِنَ الْقَوْمِ» یعنی انجیناه من القوم، و قیل من هاهنا بمعنی علی ای نصرناه علی القوم. «الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا إِنَّهُمْ کانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَأَغْرَقْناهُمْ» فاهلکناهم بالماء. «أَجْمَعِینَ» صغیرهم و کبیرهم، ذکرهم و انثاهم.

النوبة الثالثة

«وَ لَقَدْ آتَیْنا إِبْراهِیمَ رُشْـــدَهُ مِنْ قَبْلُ»، خداوند ان معرفت بزبان اشـــارت گفته‌اند، در معنی این آیت، رشده ما کاشف به روحه قبل ابداعها قالبه، من تجلی الحقیقة.
ابراهیم خلیل هنوز در کتم عدم بود که خیاط لطف صدره توحید وی دوخته بود، هنوز قدم در دائره وجود ننهاده بود که پیلور فضـل شـربت نوشـاگین وی آمیخته بود، لا جرم چون در وجود آمد هم در بدایت نشو او آفتاب خلّت تابیدن گرفت ینابیع علوم و حکم در صحن سینه او گشادند، نور هدایت در حال صـبی تحفه نقطه وی گردانیدند، کمر کرامت بر میان او بسـتند او را بمحلی رسـانیدند که مقدّسـان ملأ اعلی انامل تعجب در دهن حیرت گرفتند گفتند: الهنا جانهای ما در غرقابسـت از آن الطاف کرم و انواع تخصـیص

که از جناب جبروت روی بخلیل نهاده، تا از درگاه عزّت ذی الجلال ندا آمد که: ای ملأ اعلی اگر ما آن آتش که در کانون جان خلیل نهان کرده‌ایم بصحرا آریم از شرر آن کونین و عالمین بسوزیم، آن مهجور درگاه عزّت نمرود خاکسار خواست که ملك خلّت خلیل بر هم شکند و سپاه عصمت وی را منهزم کند، آتشـی افروخت که تا خلیل را بسـوزد و جز جان و دل خود را در آن آتش کباب نکرد، و جز قاعده دولت خویش خراب نکرد، آن سـاعت که خلیل را بآتش انداختند و آتش برو بسـتان گشـت او در میان آن ریاض و انوار و ازهار تکیه زده و نظاره صنع الهی میکرد که دختری از آن نمرود بر بام کوشـــك آمد اطلاع بگیرد خلیل را دید بر آن هیأت در آن تنعم آسـوده نشـسـته، روی سـوی آسـمان کرده گفت یا اله الخیل ما الطفك بخلیلك کن بی لطیفا. ای خدای خلیل در خلیل خود نظر لطف کرده‌ای بلطف خود نواخت بر وی نهاده‌ای یك نظر لطف نیز در کار من بیچاره کن و نعمت خود بر من تمام کن، آن مخدّره را بر دیدار خلیل وقت خوش گشـت درد عشـق دین ناگاه سر از نقطه جان وی بر زد، در خاك حسرت می‌غلتید و با وقت خویش ترنّمی می‌کرد، هرگز کسی از حواشی آن سرای آواز آن مخدّره نشـــنیده بود خدم و حواشـــی دویدند و نمرود را خبر کردند گفتند: ایها الملك جنّت الحرّة. ای ملك تعجیل کن که دخترت دیوانه گشـــته در خاك می‌غلتد و فریاد می‌کند و جامه بر خود پاره میکند نمرود پای تهی از تخت خویش بیامد تا ببالین دختر، چون بر بالین او نشست دختر بگوشه مقنعه روی خویش از پدر بپوشید گفت: ای پدر سر و طلعت تو جنابت کفر دارد و این دیده من طهارت یافته از مشـــاهده خلیل اللّه، نباید که دیگر بآن ملوّث شـود. گفت ای ماهروی پدر خلیل اللّه کیسـت؟ گفت: ابراهیم. نمرود چون این سخن بشنید دو دست بر فرق خویش زد گفت ما آتشی برافروختیم که ابراهیم را در آن بسوزیم، ندانستیم که دل و جان خویش را در آن کباب میکنیم. گفت ای دختر اگر دیوانه گشـــته‌ای تا بغل و زنجیرت ببندند؟ گفت چون از اغلال و انکال دوزخ نجات یافتم بغل آهنین تو اندوه نخورم، گفت ای دختر اگر جز ز من خدایی دیگر گیری ترا هلاك کنم. گفت: الّذی خلقنی فهو الهی. خدای من اوست که مرا آفرید، نسب تو و مشتی خاکست اگر خواهی بکش و اگر خواهی بگذار این جان پاك از این مشـــکاة آلوده بنسب نمرودی بل تا بر آید، او مرغیست تا بر کدام درخت آشیانه می‌یابد.

ای جوانمرد کسی که در حرم عنایت ازلی شد هرگز غوغای محنت ابدی گرد دولت سرمدی او نگردد. دختر همان نظاره میکرد که پدر کرد، دختر را سبب هدایت بود و پدر را شقاوت بیفزود. وَ مَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُوراً فَما لَهُ مِنْ نُورٍ.
«قُلْنا يا نارُ كُونِي بَرْداً» اصـــحاب معارف و ارباب حقایق را درین آیت رمزی دیگر است، گفتند این ندا آتشی است که در کانون جان خلیل تعبیه بود چون نمرود او را در منجنیق نهاد خلیل نیز ســـرّ خویش در منجنیق مشاهدت نهاد، راست که بنزدیك آتش نمرود رسید از سوز شهود حق خواســت که آه کند و آتش نمرود را تباه کند، ندا آمد که: «يا نارُ» ای آتش شـهودی! «كُونِي بَرْداً» بر آتش نمرودی سرد باش سلطنت خود بر وی مران که ما قضـــا کردهایم که از میان آتش بســـتانی پر از هار و انوار بر آریم کرامت خلیل خود را و اظهار معجزه وی را و اگر تو آن را تباه کنی بستان نباشد و معجزه پیدا نگردد، سرد باش بر آتش نمرودی تا بستان پدید آید، ســـلامت باش بر ابراهیم تا معجزه پدید آید. لطیفه دیگر شـــنو ازین عجبتر، نفس تو بر مثال نمرود اســـت و هواء نفس آتش اســـت و آن دل سوخته تو خلیلست.
نفس آتش هوی بر افروخته و دل را با ســلاســل مکر و اغلال شــهوت در منجنیق معاصـــی نهاده و بآتش هوی انداخته هنوز یك گام نارفته که عقل چون شـیفتگان میآید بچاکری دل که: هل لك من حاجة؟ دل جواب میدهد: امّا الیك فلا. ای عقل یاد داری که ترا گفتند بیا بیامدی گفتند برو برفتی گفتند تو کیسـتی فرو ماندی؟ آن روز راه بخود ندانسـتی امروز بمن چون دانی راســت؟ چون دل بآتش هوی فرو آید فرمان در آید که: «يا نارُ كُونِي بَرْداً» ای آتش هوی سرد باش بر دل که او خود سوخته محنت ماست، ففی فؤاد المحبّ نار هوی.
سوخته را دیگر باره نسوزند. چون آتش هوی را این فرمان آید در ساعت فرو میرد و از میان جان عارف بوستانی عجب پدید آید با صد هزار بدایع و لطائف انواع ازهار و اشجار پر ثمار، بر هوای بوستان سحاب افضال میریزد باران اقبال، بر نفس باران کفایت تا ازو طاعت و وفا روید، بر دل باران هدایت تا ازو شـوق و صـفا روید، بر زبان باران لطافت تا ازو حمد و ثنا روید، بر چشم باران کرامت تا ازو رؤیت و لقا روید.

پخش پنجم
آية 78 الي 86

وَدَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ {78}

فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ ۚ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا ۚ وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُودَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ ۚ وَكُنَّا فَاعِلِينَ {79}

وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ ۖ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ {80}

وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِهِ إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا ۚ وَكُنَّا بِكُلِّ شَيْءٍ عَالِمِينَ {81}

وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَٰلِكَ ۖ وَكُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ {82}

وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ {83}

فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ ۖ وَآتَيْنَاهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَذِكْرَىٰ لِلْعَابِدِينَ {84}

وَإِسْمَاعِيلَ وَإِدْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ ۖ كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ {85}

وَأَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا ۖ إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ {86}

5 النوبة الاولى

قوله تعالى: «وَ داوُدَ وَ سُلَيْمانَ» و ياد كن داود و سليمان را،
«إِذْ يَحْكُمانِ فِي الْحَرْثِ» كه داورى مى‌بريدند در آن كشتزار،
«إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ» كه چرا كرد در آن بشب.
«غَنَمُ الْقَوْمِ» گله گوسفند قومى ديگر،
«وَ كُنَّا لِحُكْمِهِمْ شاهِدِينَ» (78) و ما داورى بريدن ايشان را آنجا بوديم بآگاهى و دانش.
«فَفَهَّمْناها سُلَيْمانَ» دريافت داورى سليمان را داديم،
«وَ كُلًّا آتَيْنا حُكْماً وَ عِلْماً» و هر دو را حكمت و علم داديم،
«وَ سَخَّرْنا مَعَ داوُدَ الْجِبالَ» و نرم كرديم و فرمان بردار كوه‌ها را با داود،
«يُسَبِّحْنَ وَ الطَّيْرَ» تا كوه و مرغ مى‌ستودند با داود كه مرا ميشود،
«وَ كُنَّا فاعِلِينَ» (79) و كرديم از نيكوكارى آنچه كرديم و توانايان بوديم بر كرد آنچه كرديم.
«وَ عَلَّمْناهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ» و در آموختيم داود را زره كردن از بهر شما،
«لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ» تا نگه داريم شما را بآن از گزند سخت شما،

«فَهَلْ أَنْتُمْ شاكِرُونَ» (80) مرا سپاس دار هستید؟
«وَ لِسُــلَيْمانَ الرِّيحَ عاصِــفَةً» و نرم كرديم و فرمانبردار ســليمان را باد عاصفه، «تَجْرِي بِأَمْرِهِ» می‌رفت و می‌برد بفرمان او،
«إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بارَكْنا فِيها» بزمين مقدسه‌ای كه ما بركت كرديم در آن،
«وَ كُنَّا بِكُلِّ شَيْءٍ عالِمِينَ» (81) و ما بهمه چيز دانائيم هميشه.
«وَ مِنَ الشَّياطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ» و از ديوان او را غواصان داديم
«وَ يَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذلِكَ» و جز از آن هر كار كه ميخواســت ميكردند.
«وَ كُنَّا لَهُمْ حافِظِينَ» (82) و می‌كوشــيديم ايشــان را تا آنچه ميكردند تباه نكردند.
«وَ أَيُّوبَ إِذْ نادى رَبَّهُ» و ياد كن ايوب را كه آواز داد خداوند خويش را،
«أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ» كه گزند رسيد بمن.
«وَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ» (83) و تو بخشاينده‌تر بخشايندگانی.
«فَاسْتَجَبْنا لَهُ» پاسخ كرديم او را،
«فَكَشَفْنا ما بِهِ مِنْ ضُرٍّ» باز برديم آن گزند كه بود باو.
«وَ آتَيْناهُ أَهْلَهُ وَ مِثْلَهُمْ مَعَهُمْ» و باو داديم. كســان او و هم چندان ديگر با ايشان،
«رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنا» بخشايشی از نزديك ما،
«وَ ذِكْرى لِلْعابِدِينَ» (84) و يادگاری امّت محمّد را.
«وَ إِسْماعِيلَ وَ إِدْرِيسَ وَ ذَا الْكِفْلِ» و ياد كن اسماعيل را و ادريس را و ذا الكفل را،
«كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ» (85) همه از شكيبايان بودند.
«وَ أَدْخَلْناهُمْ فِي رَحْمَتِنا» و در آورديم ايشان را در نبوّت خويش.
«إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ» (86) كه ايشان از نيكان بودند.

النوبة الثانية

قوله: «وَ داوُدَ وَ سُلَيْمانَ» داود بن ايشــا از فرزندان يهود ابن يعقوب بود، مردی كوتاه زرد روی باريك تن دلاور لشكر شكن، هرگز روی از دشمن بنگردانيده و در هيچ وقعه‌ای بی فتح و بی ظفر باز نگشــته، و قوّت وی چنان بود كه در روزگار شــبانی در ابتداء جوانی شــير را و پلنگ را بگرفتی و دهن وی از هم بر دريدی.

عمر وی صد سال بود ملك وی چهل سال بود، و ابتداء ملك وی بعد از قتل جالوت بود هفت سـال، و بنو اسـرائيل بعد از يوشـع بن نون هيچكس را چنان مجتمع نشدند كه او را شدند.
روی ابو هريره قال قال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم):
«الزرقة يمن و كان داود (عليه السلام) ازرق»،
ربّ العزّه با وی كرامتها كرد او را ملك داد و علم و حكمت و نبوّت، و او را كتاب زبور داد صـد و پنجاه سـوره بلغت عبرانی، در آن ذكر حلال و حرام نبود و حدود و احكام نبود،
پنجاه سوره همه موعظت و حكمت بود،
و صد سوره بيان وقايع و ذكر حوادث و سرگذشت بنی اسرائيل و غير ايشان بود،
و داود را صـوتی خوش بود و نعمتی دلربای، هر گه كه زبور خواندی بصحرا رفتی و علماء بنی اسرائيل با وی صف كشيده و ديگر مردمان از پس علما صف كشيده و جن از پس مردمان و شياطين از پس جن و از پس ايشان وحوش و ددان بيابان گوشها فرا داشته و مرغ در هوا پروا پر زده، چون داود زبور خواندن گرفتی ايشـان همه سماع كردندی و آب روان در جوی بايستادی و باد فرو گشاده ساكن گشتی از لذت نغمه داود.

قال ابن مسعود: اعطاه اللَّه علم الحكم و البصر فی القضـاء و كان لا يتتعتع فی القضـاء بين النّاس. او را در حكم كردن و داوری بريدن ميان مردم بصيرت بر كمال بود و دانش تمام، و ربّ العزّه بر وی منّت نهاده و گفته:
«يا داوُدُ إِنَّا جَعَلْناكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ».
ابن عباس و قتاده و زهری گفتند: دو مرد آمدند و از داود حكم خواسـتند يكی برزگر بود صاحب كشتزار، و ديگر شبان بود صاحب گوسفندان. برزيگر گفت اين شبان گوسفندان خويش را فرا گشتزار من گذاشت تا همه تباه كرد و از آن هيچيز بنماند، داود ميان ايشان داوری بر بريد گوسفند به برزگر داد بعوض آنكه زرع وی تباه كرده بود، آن دو مرد از پيش داود بيرون آمدند و بر سليمان بر گذشتند و سليمان هنوز كودك بود يازده ساله، گفت داود شما را چون حكم كرد؟ ايشان سليمان را خبر كردند از آن حكم كه داود كرد، سـليمان گفت اگر اين حكم من كردمی و ولايت قضـا مرا

بودی من جز زان حکم کردمی داود او را بخواند گفت تو حکم ایشان چون کنی؟ گفت گوسفندان یك چندی بصاحب زرع دهم تا بآن روز رسد که زرع وی تباه کرده بودند تا بدرّ و نسل آن منتفع می‌شود و صاحب غنم تخم کارد از بهر صاحب زرع تا بحال خود باز آید با صاحب خویش دهد و گوسفندان با خداوند خویش،

داود گفت: اصبت. صواب اینست که تو گفتی،

پس داود همان حکم کرد که وی گفت،

آورده‌اند که بعاقبت چون گوسفندان با خداوند رسید منافع آنکه صاحب زرع برداشته بود و زرع متلف هر دو قیمت کردند برابر آمد، اینست که ربّ العالمین گفت: «وَ داوُدَ وَ سُلَيْمانَ إِذْ يَحْكُمانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ» یعنی و اذکر داود و سلیمان حین حکما فی الحرث.

قال اهل اللغة: الحرث القاء الحبّ فی الارض للزرع.

و قال مسروق: الحرث هاهنا، الکرم.

و قال ابن مسعود. فی جماعة کان کرما تدلّت عنا قیده.

«إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ» النفش. الرعی باللّیل بلا راع، و الهمل بالنهار بلا راع، و المعنی اذ دخلت غنم القوم فی حرث قوم لیلا فرعته و افسدته.

«وَ كُنَّا لِحُكْمِهِمْ شاهِدِينَ»، الضمیر یعود الی داود و سلیمان و الخصمین، و قیل الی داود و سلیمان فجمع کما جمع فی قوله: «فَإِنْ كانَ لَهُ إِخْوَةٌ یرید اخوین»،

اما حکم اهل اسلام درین مسأله امروز آنست که

- هر چه ماشیه فرا گذاشته بروز تباه کند از مال غیری، بر خداوند ماشیه ضمان نبود
- و هر چه بشب تباه کند بر وی ضمان بود
  - از بهر آن که بعرف و عادت اصحاب زرع بروز زرع خویش نگه دارند،
  - و اصحاب مواشی بشب ماشیه خویش بچرا نگذارند و با مراح برند،

و فی ذلك ما روی الزهری عن حزام بن بحیصة انّ ناقة للبراء بن عازب دخلت حائطا لبعض الانصار فافسدته فرفع ذلك الی رسول اللّٰه (صلي الله

عليه وسلم) فقرأ هذه الآية ثمّ قضى على البراء بما افسدت الناقة.

و قال: «على اصحاب الماشية حفظ الماشية باللّيل،
و على اصحاب الحوائط حفظ حيطانهم و زروعهم بالنّهار».
و امّا اصحاب الرأى فانّهم ذهبوا الى انّ المالك اذا لم يكن معها فلا ضمان عليه فيما اتلفت ماشيته ليلا كان او نهارا.
قوله: «فَفَهَّمْناها سُلَيْمانَ» اى علّمنا القضية و الهمناها سليمان دون داود.
«وَ كُلًّا» يعنى داود و سليمان، «آتَيْنا حُكْماً وَ عِلْماً».
قال الحسن: لو لا هذه الآية لرأيت الحكام قد هلكوا و لكن اللَّه تعالى حمد هذا بصوابه و اثنى على هذا باجتهاده.
خلاف است ميان علما كه داود و سليمان حكم كه كردند باجتهاد كردند يا بنصّ.
قومى گفتند باجتهاد كردند و پيغامبران را اجتهاد رواست همچون ديگران، و اجتهاد داود اگر چه خطا آمد خطا بر ايشان رود، الّا انّهم لا يقرّون عليه.

قومى ديگر گفتند داود و سليمان حكم كه كردند بنص كردند و بوحى نه باجتهاد، ايشان را حكم كردن باجتهاد روا نباشد كه ايشان مستغنى‌اند از اجتهاد بوحى منزل، و به قال تعالى: «وَ ما يَنْطِقُ عَنِ الْهَوى»،
اجتهاد كسى كند كه نصّ نيابد و وحى بوى نيايد، و داود اگر چه حكم بنصّ كرد نصّى ديگر بسليمان فرو آمد كه آن را منسوخ كرد و حكم سليمان ناسخ حكم داود گشت،
امّا علماء دين بيرون از پيغامبران روا باشد كه اجتهاد كنند در حوادث، چون در حوادث نص كتاب و سنّت نيابند و اگر در اجتهاد ايشان خطا رود آن خطا از ايشان موضوع است
و فى ذلك ما روى عمرو بن العاص انّه سمع رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) يقول: «اذا حكم الحاكم فاجتهد فاصاب فله اجران، و اذا حكم فاجتهد فاخطأ فله اجر لم يرد به انّه يؤجر على الخطاء بل يؤجر على اجتهاده فى طلب الحق لانّ اجتهاده عبادة و الاثم فى الخطاء عنه موضوع اذا لم يأل جهده».
روى عبد الرحمن الاعرج عن ابى هريره انّه سمع رسول اللَّه (صلي الله

عليه وســـلم) يقول: «كانت امرأتان معهما ابناهما، جاء الذئب فذهب بابن احديهما فقالت صـــاحبتها انّما ذهب بابنك و قالت الأخرى انّما ذهب بابنك، فتحاكما الى داود فقضـــى به للكبرى فخرجتا على ســـليمان و اخبرتاه فقال ائتونى بالسّـكين اشـقّه بينهما فقالت الصــغرى لا تفعل يرحمك اللَّه هو ابنها، فقضى به للصغرى.
فذلك قوله: «فَفَهَّمْناها سُلَيْمانَ وَ كُلًّا آتَيْنا حُكْماً وَ عِلْماً».

«وَ سَـــخَّرْنا مَعَ داوُدَ الْجِبالَ يُسَـبِّحْنَ» فيه تقديم و تأخير، تقديره و ســـخّر الجبال، «وَ الطَّيْرَ» يســـبّحن مع داود كقوله: «يا جِبالُ أَوِّبِي مَعَهُ» معنى آنسـت كه داود تسـبيح كردى و ثناء اللَّه گفتى، كوه با وى هم چنان تسـبيح ميكردى و ثنا ميگفتى، تسبيحى كه مردم مى‌شنيدند و بسمع ايشان ميرسيد، ابن عباس گفت: كان يفهم تسبيح الحجر و الشجر.
داود تسبيح كوه و درخت دانستى
و گفته‌اند كه داود را فترتى بود در تســـبيح ربّ العزّة او را تســـبيح كوه و مرغ بشنوانيد تا او را نشاط تسبيح خاستى و بعشق پيش شدى،
و قيل تسخير الجبال له انّها كانت تسير معه اذا سار و تقف اذا وقف،
و قيل تسير اذا شاء، و تقف اذا شاء،
و قال الحســـن: جميع ما خلق اللَّه من الجبال و الطير كانت تســـبّح مع داود بالغداة و العشىّ.
«وَ كُنَّا فاعِلِينَ» انّما قال ذلك لانّه ممّا لا يدخل تحت قدرة البشر،
قال محمد بن على: جعل اللَّه الجبال تسـلية للمحزونين و انســا للمكروبين الا تراه يقول: «وَ سَخَّرْنا مَعَ داوُدَ الْجِبالَ يُسَبِّحْنَ».
قال و الانس الّذى فى الجبال هو انّها خالية عن صنع الخلائق فيها باقية على صـــنع الخالق لا اثر فيها المخلوق فيوحش، و الآثار التي فيها آثار الصـــنع الحقيقي من غير تبديل و لا تحويل.
«وَ عَلَّمْناهُ صَـــنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ» المراد باللبوس هاهنا الدرع، لانّها تلبس، و هو فى اللغة اسم لكلّ ما يلبس و يستعمل فى الاسلحة كلّها درعا كان او سيفا او رمحــا، و هو بمعنى الملبوس، كــالحلوب بمعنى المحلوب و الركوب بمعنى المركوب.
قال قتادة: اوّل من صـــنع الدّرع داود و انّها كانت من قبل صــفائح فهو اوّل

من سردها و حلّقها فجمعت الخفّة و التحصين.
سبب زره‌گری داود آن بودی که داود پیغامبر بود و پادشاه، و او را عمال و متصرفان و گماشتگان بودند در اطراف و نواحی خویش، و پیوسته متفکروار بشب طواف کردی و تعرّف احوال عمال و گماشتگان خویش کردی تا بر چه سیرت زندگانی میکنند و با رعیت عدل می‌کنند یا جور، و نیز هر کسی را پرسیدی، داود چه مردی است و بر خلق خدای پادشاهی چون میراند؟ شبی از شبها جبرئیل او را پیش آمد بصورت بشر، داود از وی پرسید که داود چه مردی است؟ و چون شناسی او را؟
جبرئیل گفت نيك مردی است و پسندیده سیرتی دارد لکن در وی خصلتی است که اگر آن خصلت در وی نبودی به بودی،
گفت چیست آن خصلت؟
گفت: یأکل من بیت المال المسلمین.
از بیت المال مسلمانان میخورد، داود از آنجا بازگشت و بمحراب خویش باز شد و دعا و تضرع کرد و از اللّٰه تعالی حرفت خواست و کسب کردن تا از کسب دست خویش خورد، ربّ العزّه دعاء وی اجابت کرد و او را زره گری در آموخت.
فذلك قوله: «وَ عَلَّمْناهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ»،
جای دیگر گفت: «وَ أَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ» معنی آنست که آهن او را مسخر و نرم کردیم، تا چنان که خواست بی آلت و عدّت آهنگران بدست خویش در آن تصرف میکرد، و از آن زره میساخت.
روزی لقمان حکیم پیش وی نشسته بود و او زره میکرد لقمان نمی‌دانست که آن چیست که پیش از داود کس زره نکرده بود و کس ندیده، لقمان صبر همی کرد و نمی‌دانست و نمی‌پرسید تا داود از آن فارغ گشت، برخاست و در پوشید و گفت: نعم القمیص هذا للرجل المحارب.
فعلم لقمان ما یراد به،
فقال الصّمت حکم و قلیل فاعله.
«لِتُحْصِنَكُمْ» بنون قراءت ابو بکر است از عاصم، اضافت فعل با حق است جلّ جلاله یعنی و علّمناه لنحصنکم ای لنحرزکم و نحفظکم به عند ملاقاة اعدائکم من القتل.
و گفته‌اند من اینجا بمعنی فی است، یعنی لندفع السلاح عنکم فی حالة

الحرب.
ابن عامر و حفص، «لتحصـــنكم» بتاء خوانند و باين قراءت فعل لبوس راست و التأنيث لاجل المعنى لانّ اللبوس، الدّرع، و الدرع مؤنثة.
و روا باشد كه فعل صنعة را بود، اى لتحصنكم الصنعة.
باقى قرّاء و روح از يعقوب، «ليحصـــنكم» بياء خوانند و فعل باين قراءت خدا را بود، اى علّمه اللّٰه ليحصنكم.
و روا بود كـه فعـل لبوس را بود، و اللبوس فعول بمعنى مفعول اراد الملبوس، اى ليحصنكم الملبوس، فذكر الفعل على اللفظ.
و روا بود كه فعل داود را بود لانّ الهاء فى قوله: «عَلَّمْناهُ» راجعة اليه. اى علّمناه داود صنعة لبوس ليحصنكم بمصنوعه «مِنْ بَأْسِكُمْ».
و روا بود كه فعل تعليم را بود. اى علّمناه ليحصنكم التعليم.
«فَهَلْ أَنْتُمْ شـــاكِرُونَ» نعمى بطاعة الرســـول و هذا نوع من انواع الامر، معناه اشكروا، كقوله: «فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ» اى انتهوا.
و كقوله: «فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ» اى اسلموا. و فى الحديث. هل انتم تاركو لى اصحابى. اى اتركوا لى اذاهم.
«وَ لِسُلَيْمانَ الرِّيحَ» يعنى و سخّرنا لسليمان الرّيح، الرّيح هواء متحرّك و هو جسم لطيف يمتنع بلطفه من القبض عليه و يظهر المحسّ بحركته، يذكّر و يؤنث.
«عاصفة» نصب على الحال و العصف شدّة حركة الريح يقال، عصفت الريح فهى عاصفة و عاصف اذا اشتدت،
«تَجْرِي بِأَمْرِهِ» اى بامر سليمان.
«إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بارَكْنا فِيها» يعنى الشـــام، و ذلك انّها قد كانت تجرى لسليمان و اصحابه حيث شاء سليمان ثمّ تعود الى منزله بالشام.
وهب منبه گفت: ســـليمان بن داود پيغامبرى غازى بود پيوســـته در غزات بودى تا شـــهرها بگشـــاد و ملوك عالم را همه در تحت قهر خويش آورد و ملك وى بهمه جهان برسيد.
مقاتل گفت شياطين از بهر وى بساطى ساخته بودند يك فرسنگ طول آن و يك فرسنگ عرض آن، زر و ابريشم درهم بافته و تختى زرين ساخته در ميان بساط، و گرد بر گرد آن تخت سه هزار كرسى زرين و سيمين نهاده.
ســـليمان بر آن تخت نشـــســـتى و انبياء بر آن كرســـيهاى زرين و علما بر

کرسـیهای سـیمین و از پس ایشـان عامه مردم و از پس عامه مردم جن و شـیاطین صـفها بر کشـیده و مرغان در هوا جمع آمده و پر در پر کشـیده چنان که آفتاب بر سلیمان و اصحاب وی نتافتی.
ابن زید گفت: سلیمان را مرکبی بود از چوب ساخته و آن مرکب را هزار رکن بود و در هر رکنی هزار خانه، جن و انس در آن خانه‌ها نشـسـته و عدّت و آلت حرب در آن نهاده وزیر هر رکنی هزار شـیطان بداشـته تا آن مرکب بر می‌داشـتند، سـلیمان چون خواسـتی که بر نشـیند با دعا صـف را فرمودی تا آن مرکب و آن بساط و مملکت وی بر دارد و بر هوا برد، چون بر هوار است بیستادی باد رخا را فرمودی تا در روش آرد بامداد یك ماهه راه برفتی و شبانگاه یك ماهه، چنان که در قرآنست:
«غُدُوُّها شَهْرٌ وَ رَواحُها شَهْرٌ».
وهب منبه گفت ما را خبر کردند که در نواحی دجله در منزلی از منزلها نبشـته‌ای یافتند که کسـی از اصـحاب سـلیمان نبشـته بود، اما من الجن و اما من الانس. یا جنی نوشته بود یا انسی: نحن نزّلناه و ما بنیناه و مبنیا وجدناه غدونا من اصطخر فقلناه و نحن رائحون منه فبائتون بالشام ان شاء اللَّه.

معنی آنسـت که ما درین منزل فرو آمدیم و بنا نکردیم و خود بنا سـاخته دیدیم بامداد از اصـطخر برفته و درین منزل قیلوله کرده و بر عزم آنیم که شبانگاه از اینجا برویم و شب را بشام باشیم.
و روی انّ سـلیمان سـار من ارض العراق غادیا فقال بمدینة مرو و صـلّی العصـر بمدینة بلخ، تحمله و جنوده الریح و تظلّهم الطیر، ثم سـار من مدینة بلخ متخللا بلاد الترك ثم جازهم الی ارض الصین یغدو علی مسیرة شهر و یروح علی مثل ذلك، ثم عطف یمنة عن مطلع الشـمس علی سـاحل البحر حتی اتی ارض القندهار و خرج منها الی مکران و کرمان ثم جاوزها حتی ارض فارس فنزلها ایّاما و غدا منها بعسکر ثم راح الی الشام و کان مستقره بمدینة تدمر و کان امر الشیاطین قبل شخوصه من الشام الی العراق فبنوها له بالصفاح و العمد و الرّخام الأبیض و الاصفر.
وَ كُنَّا بِكُلِّ شَيْءٍ عالِمِينَ ای کنا فی الاوّل بکلّ شیء عالمین،
فقدّرناها و دبّرناها علی ما توجبه الحکمة، و اعطینا کل نبیّ ما تقوم به الحجّة و تنقطع به المعذرة و ما هو داع الی الایمان و ابلغ فی الانقیاد و

الاذعان.
و قيل معناه، علّمنا ان ما نعطى سليمان من تسخير الريح و غيره يدعوه الى الخضوع لربّه
«وَ مِنَ الشَّياطِينِ» اى و سخّرنا من الشياطين،
«مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ» يقال من للواحد و الجمع و الذكر و الانثى، يغوصون اى يدخلون تحت الماء فتخرجون له من قعر البحر الجواهر.
وَ يَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذلِكَ اى دون الغوص.
و هو ما ذكر اللَّه تعالى «يَعْمَلُونَ لَهُ ما يَشاءُ مِنْ مَحارِيبَ وَ تَماثِيلَ» الاية.
«وَ كُنَّا لَهُمْ حافِظِينَ» حتى لا يخرجوا من امره،
و قيل حفظناهم من ان يفسدوا ما عملوا.
و فى القصة انّ سليمان كان اذا بعث شيطانا مع الانسان ليعمل له عملا قال له اذا فرغ من عمله، اشغله بعمل آخر لئلّا يفسد ما عمل و كان من عادة الشياطين انّهم اذا فرغوا من عمل و لم يشغلوا بعمل آخر حربوا ما عملوا و افسدوه.
«وَ أَيُّوبَ إِذْ نادى رَبَّهُ» ايوب بن آموص بن تارخ بن روم بن عيص بن اسحاق بن ابراهيم
و كانت امّه من ولد لوط بن هاران
و زوجته رحمة بنت افرائيم بن يوسف بن يعقوب.
وهب بن منبه گفت: ايوب پادشاه بود و پيغامبر در نواحى شام،
و او را ملك و مال فراوان بود از هر صنفى و از هر جنسى ازين ضياع و عقار نهمار و ازين چهارپايان چرندگان و باركيران و ازين غلامان و خدمتكاران، و فرزندان داشت ازين جوانان و نورسيدگان و با اين همه مال و نعمت مردى بود پارسا و متورع و نيكو سيرت درويش‌نواز، مهمان‌دار. با درويشان نشستى و غريبان را نواختى نعمت اللَّه تعالى تعالى را شكر كردى و بر درگاه حق جل جلاله بر طاعت و عبادت مواظبت نمودى. ابليس مهجور وى را در ميان كام و نعمت دنيا بر صفت و سيرت پاكان و پارسايان مى‌ديد، بر وى حسد برد خواست كه او را در غرّت و غفلت كشد چنان كه دنيا داران و مترفان باشند بر وى دست نمى‌يافت و كار از پيش نميشد، و ابليس را آن گه بر آسمان راه بود و او را برفع عيسى از چهارم آسمان باز داشتند و ببعث مصطفى (صلي الله عليه وسلم) از آن سه ديگر

باز داشتند.
اکنون از همه آسمانها محجوبست هم او و هم لشکر و حشم او،
إِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتْبَعَهُ شِهابٌ مُبِينٌ.
اما بروزگار ایوب محجوب نبود و در آسـمانها از فریشـتگان ثا و مدح ایوب می‌شـنید، و فریشـتگان از جبرئیل شـنیده بودند و جبرئیل از حق جل جلاله شنیده بود.
ابلیس آن گه حسـد برد بر ایوب گفت بار خدایا اگر مرا بر مال او مسـلط کنی او را بغفلت و کفران در کشـم، فرمان آمد از جبار کاینات: انطلق فقد سلّطك علی ماله.
رو که ترا بر مال وی مسـلط کردم، ابلیس بیامد و آن مرده شـیاطین دیوان سـتنبه را بر انگیخت تا آن مال وی را جمله نیسـت کردند و بتلف بردند و بعضی را بسوختند و بعضی را بصیحه بکشتند و بعضی را بباد بر دادند و نیست کردند چون خبر بایوب رسید گفت:
هو الّذی اعطی و هو الذی اخذ الحمد للّٰه حین اعطانی و حین نزع منّی،
عریانا خرجت من بطن امّی و عریانا اعود فی التراب،
و عریانا احشر الی اللّٰه عز و جل.
ابلیس نومید و خاسر بازگشت و بآسمان باز شد گفت: بار خدایا ایوب چنان داند که او را بفرزندان و بنفس خویش برخورداری اسـت و تو مال بوی باز دهی از آن بفتنه نیفتاد، اگر مرا بر فرزندان وی مسـلط کنی او را بفتنه مضله افکنم،
گفت: رو که ترا بر فرزندان وی مسلط کردم،
هفت پسـر داشـت و هفت دختر جمع شـده در قصـر خویش، ابلیس و حشـم وی آمدند و آن قصـر بسـر ایشـان فرو آوردند و همه را هلاك کردند ایوب چون خبر هلاك فرزندان بوی رسـید طاقتش برسـید و صـبر از وی برمید زار بگریسـت و قبضـه‌ای خاك بر سـر ریخت، پس همان سـاعت پشـیمانی بوی در آمد توبه کرد و عذر خواست و اللّٰه تعالی او را عفو کرد،
ابلیس نومید از وی بازگشـت و گفت بار خدایا اگر مرا بر تن وی مسـلط کنی او را از راه صواب بگردانم تا نعمت ترا جحود آرد،
گفت: رو که ترا بر تن وی مسلط کردم مگر بر دل که محل معرفت و فکر است و بر زبان که محل تسبیح و ذکرست،

ابلیس بیامد و او را در نماز یافت بادی در بینی وی دمید که بهمه تن او برسـید و قرحه‌ها و بثرها در اندام وی پدید آمد حکه و خارش بر وی افتاد همی خارید و می خراشید تا همه تن وی مجروح گشت و خونابه و صدید از وی روان شـد، پس خورنده در وی افتاد و بوی ناخوش از وی دمیدن گرفت مردم از وی نفرت گرفتند و او را از شـهر بیرون بردند و در کناسه‌ای بیفکندند.
سه کس بوی ایمان آورده بودند نام ایشان

- یفن
- و یلدد
- و صافر،

این سه کس چون او را بر آن صفت دیدند در وی بتهمت افتادند بشخص از وی برگشـتند، اما بر دین وی می‌بودند و با وی هیچکس بنماند مگر رحمه عیال وی. و درین بلا هژده سال بماند، و گفته‌اند هفت سال و گفته‌اند سه سال و گفته‌اند هفت سال و هفت ماه و هفت روز.
و گفته‌اند آن سه مرد از اصحاب وی که از وی برگشتند کهل بودند و ایوب را تعییر کردند گفتند: تب الی اللَّه سـبحانه من الذنب الّذی عوقبت به. یکی دیگر با ایشان بود جوانی حدیث السن، بایوب ایمان آورده و او را تصدیق کرده، آن کهول را ملامت کرد بان تعییر که کردند،
گفت: حرمت ایوب را نداشتید و راستی و صواب در سخن بگذاشتید،
و رای صـائب از دسـت بدادید بآن تغییر که کردید نه بوقت خویش و نه بجای خویش، نمیدانید که ایوب پیغامبر خدایسـت، گزیده و صـفوت و پسـندیده خدای تعالی اسـت، هرگز کاری بخلاف فرمان نکرده و از جاده دین قدم بیرون ننهاده بیش از آن نیسـت که بلائی عظیم روی بوی نهاده و این بلا عیب دین وی نیست، و نشان سخط اللَّه نیست.
پیغامبران و صدّیقان و شـهیدان که بودند و رفتند بی بلا نبوده‌اند، و آن از اللَّه تعالی کرامتی دانسـته‌اند و خیرت در آن دیده‌اند چون انبیاء و اولیاء را دلیل سـخط و هوان نبوده، ایوب را هم دلیل سـخط اللَّه تعالی نباشـد. سـزای شـما چنان بودی که اگر این صـاحب بلانه ایوب پیغامبر صـاحب منزلت بودی که برادری از برادران مسـلمان بودی صـحبت شـما یافته،

واجب کردی درین حال زبان ملامت و تعییر فرو بســـتن و در بلاء وی حزین و اندوهگن بودن و بهمه حال موافقت وی نمودن و تسکین و تسلیت وی دادن.
و این مجازات در حضــرت ایوب میرفت، ایوب گفت کلمات حکمت که بر زبان بنده مؤمن رود نه از بسیاری تجربت رود یا از روی شباب و شیبت بلکه رب العزه اقبال کند بر دل وی بنعت رأفت و رحمت و در دل وی افکند نور هدایت و تخم حکمت، آن گه بر زبان افتد و از آن عبارت کند، ایوب آن جوان نورسیده را بستود و بپسندید آن گه روی بآن سه مرد کهل نهاد و ایشـــان را عتابی بلیغ کرد، آن گه روی ازیشـــان بگردانید و در الله زارید و از درد دل خویش بحق نالید همچون شـیفته‌ای سـرگشـته و والهی درمانده بزبان تضرع و حسرت گفت:
ربّ لایّ شیء خلقتنی لیتنی اذ کرهتنی لم تخلقنی
یا لیتنی کنت حیضة القتنی امّی
یا لیتنی عرفت الذنب الّذی اذنبت و العمل الّذی عملت فصـــرفت وجهك الكريم عنّی لو کنت امتنی فالحقنی بآبائی، فالموت کان اجمل بی الم اکن للغریب دارا و للمسلمین قرارا و للیتیم ولیا و للارملة قیّما.
الهی انا عبد ذلیل ان احســنت فالمنّ لك و ان اســأت فبیدك عقوبتی جعلتنی للبلاء عرضا و للفتنة نصبا و قد وقع علی بلاء لو سلّطت علی جبل ضعف عن حمله فکیف یحمله ضعفی،
الهی قضـاؤك هو الّذی اذلنی و سلطانك هو الذی اسقمنی و انحل جسمی و لو انّ ربی نزع الهیبة التي فی صدری و اطلق لسانی حتی اتکلّم بملی فمی ثم کان ینبغی للعبد أن یحاج عن نفســـه لرجوت ان یعافینی عند ذلك و لکنّه القانی و تعالی عنّی فهو یرانی و لا اراه و یسمعنی و لا اسمعه لا نظر الیّ فرحمنی و لا رثی منّی و لا ادنانی، فادلی بعذری و اتکلّم ببرائی و اخاصـم عن نفسی.
فلمّا قال ذلك ایوب و اصـــحابه عنده، اظله غمام حتی ظن اصـــحابه انّه عذاب،
ثمّ نودی منه یا ایّوب انّ الله تعالی یقول ها انا قد دنوت منك قریبا قم فادلّ بعذرك و تکلم ببرائك و خاصـم عن نفســك و اشــدد ازارك و قم مقام جبار یخاصـم جبارا ان اسـتطعت فانّه لا ینبغی ان یخاصـمنی الّا جبار مثلی و لا

ينبغى ان يخاصـــمنى الا من يجعل الزيار فى فم الاســد و الســحال فى فم العنقاء و اللجام فى فم التنّين و يكيل مكيالا من النور و يزن مثقالا من الريح و يصرّ صرّة من الشمس و يرد امس لقد منتك نفسك، يا ايّوب امرا ما تبلغ بمثل قوّتك و لو كنت اذ منتك ذلك، و دعتك اليه تذكرت اىّ مرام رامت لك اردت ان تخاصمنى بغيّك ام اردت ان تحاجنى بخطابك ام اردت آن تكابرنى بضعفك، اين انت منّى يوم خلقت الارض فوضعتها على اساسها، هل كنت معى تمدّ باطرافها؟ هل علمت باىّ مقدار قدرتها؟ ام على اىّ شيء وضعت اكنافها؟ أ بطاعتك حمل الارض الماء؟ ام بحكمتك كانت الارض للماء غطاء؟ اين انت معى يوم رفعت السماء سقفا فى الهواء لا تعلق بسبب من فوقها، و لا يقلها دعم من تحتها هل تبلغ من حكمتك ان تجرى نورها او تســير نجومها او يختلف بامرك ليلها و نهارها؟ اين انت منّى يوم صـــببت الماء على التراب و نصـــبت شـــوامخ الجبال هل تدرى على اىّ شـــيء ارســـيتها؟ ام باىّ مثقال وزنتها؟ ام هل لك من ذراع تطيق حملها؟ ام هل تدرى من اين الماء الذى انزلت؟ ام هل تدرى من اىّ شيء أنشئ السحاب؟
ام هل تدرى من اين خزانة الثلج؟ اين خزانة الريح؟ اين جبال البرد؟
اين خزانة الليل بالنّهار و خزانة النهار باللّيل؟
و باىّ لغة تتكلم الاشــجار؟ من جعل العقول فى اجواف الرجال و من شــق الاسماع و الأبصار؟
و من ذلت الملائكة لملكه، و فهر الجبّارين بجبروته،
و قسم الارزاق بحكمته.
فقال ايوب صغر شأنى و كلّ لسانى و عقلى ورائى و ضعفت قوّتى عن هذا الامر تعرض علىّ يا الهى قد علمت ان كلّ الّذى ذكرت صـنع يديك و تدبير حكمتك و اعظم من هذا ما شئت، علمت لا يعجزك شـيء و لا تخفى عليك خافية، اذ لقتنى البلايا، الهى فتكلمت و لم املك فليت الارض انشـــقت لى فذهبت فيها و لم اتكلّم بشـيء يسخط ربى و ليتنى متّ بغمّى فى اشـد بلائى قبل ذلك انّما تكلمت لتعذرنى و سـكت حين سكت لترحمنى كلمة زلت منى فلن اعود و قد وضعت يدى على فمى و عضضت على لسانى و الصقت بالتراب خدّى، اعوذ بك اليوم منك و اســتجيرك من جهد البلاء فاجرنى و استغيث بك من عقابك فاغثنى و استعين بك فاعنّى. و اتوكل عليك فاكفنى، و اعتصم بك فاعصمنى، و استغفرك فاغفر لى، فلن اعود لشـيء تكرهه

منّی.
فقال اللَّه تعالی و تقدس نفذ فیك علمی و سبقت رحمتی غضبی اذ خطئت فقد غفرت لك و رددت علیك اهلك و مالك و مثلهم معهم لتكون لمن خلفك آیة و تكون عبرة لاهل البلاء و عز الصابرین، فاركض برجلك هذا مغتسل بارد و شراب فیه شفاؤك و قرب عن اصحابك قربانا و استغفر لهم فانّهم قد عصونی فیك فركض برجله فانفجرت له عین فدخل فیها فاغتسل فاذهب اللَّه كل ما كان به من البلاء.
قوله: «مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ»، حسن گفت: ایوب هفت سال و اند ماه در آن كناسه گرفتار گشته و خورنده در وی افتاده و مردم از وی بگریخته مگر زن وی رحمه كه با وی می‌بود و گاه گاه طعام بوی می‌آورد و ایوب در آن بلاء یك لحظه از ذكر اللَّه تعالی باز نماند پیوسته در ذكر و تسبیح بودی و در آن بلا صبر همی كرد و ابلیس از وی در ماند و حیلت وی برسید، بانگی و زعقه از وی رها شد كه هر هر جا لشكر وی بود در اقطار عالم همه بشنیدند و بنزدیك وی آمدند او را غمگین و دلتنگ یافتند گفتند مهتر ما را چه رسید كه چنین غمناك و دلتنگ است؟ ابلیس گفت درماندم در كار ایوب و صبر كردن وی بر بلا و هر چه دانستم از تلبیس و تدلیس و فنون حیل و وساوس جمله بكار داشتم و پیش وی بردم و هیچ بر وی ظفر نیافتم.
گفتند آن چه دام بود از دامهای مكر كه بر راه آدم نهادی تا او را از بهشت بیرون كردی؟
گفت زن وی را حوا واسطه ساختم تا مكر خود در وی براندم، گفتند اینجا تدبیر همانست مكری بساز با زن وی كه او زن خود را فرمان برد، و از راه بیفتد،
ابلیس بصورت مردی پیر فرا پیش رحمه شد گفت: یا امة اللَّه شوهرت كجاست؟
گفت آنكه در آن مزبله افكنده و خورندگان در وی افتاده،
گفت آن ایوبست آن جوان زیبا تن نیكو روی و فرزندان داشت بدان جوانی و زیبایی و مال فراوان و نعمت تمام اكنون از آن هیچ نمانده است و همه نیست گشته نپندارم كه هرگز بآن باز رسید مگر ایوب یك گوسفند بنام من قربان كند تا من او را بحال صحت باز آرم و آن جوانی و زیبایی وی باز

بینی،
رحمه بگریست و جزع کرد آن گه بیامد و بانك بر ایوب زد گفت یا ایوب حتی متی یعذبك ربّك این المال؟ این الولد؟ این الصدیق؟ این لونك الحسن؟ این جسمك الحسن؟ اذبح هذه السخلة و استرح.
ایوب که این سخن از وی بشنید دانست که ابلیس وی را فریفته است و باد در وی دمیده.
گفت ای زن مال و فرزند که تو بآن می‌گویی و بنا یافت آن تحسر میخوری آن بما که داده بود؟
گفت: اللَّه تعالی، گفت چند سال ما را در آن برخورداری بود؟
گفت هشتاد سال، گفت اکنون چند است که ما در بلاییم؟
گفت هفت سال،
گفت ویلك ما انصفت الّا صبرت فی البلاء ثمانین سنة کما کنّا فی الرّخاء ثمانین سنة و اللَّه لئن شفانی اللَّه لاجلدنك مائة جلدة امرتنی ان اذبح لغیر اللَّه.
ایوب از سر دلتنگی و ضجر سوگند یاد کرد که اگر شفا یابم ترا صد تازیانه بزنم بآن که مرا می‌فرمایی تا قربان کنم بغیر نام اللَّه.
رو بیرون شو از نزدیك من که من ازین طعام و شراب که تو آری نخورم و ترا نه بینم.
رحمه را از نزدیك خویش بیرون کرد و تنها بماند بی‌طعام و بی‌شراب و بی‌یار و بی‌مونس، طاقتش برسید روی بر خاك نهاد گفت:
«رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ»،
فرمان آمد از جبّار عالم آن ساعت که یا ایوب ارفع رأسك و ارکض برجلك، سر بردار ای ایوب و پای بزمین زن. ایوب پای بر زمین زد چشمه‌ای آب پدید آمد غسلی بر آورد آن درد و اذی پاك از وی فرو ریخت بحال تندرستی و جوانی و زیبایی خویش باز شد، یك بار دیگر پای بر زمین زد چشمه‌ای دیگر پیدا شد شربتی خورد از آن و در باطن وی هیچ درد و رنج نماند، برخاست و بر آن بالایی نشست و حلّه‌ای زیبا پوشانیدند او را، آن ساعت رحمه آنجا که بود در دل وی افتاد که کار آن مسکین بیمار گویی بچه رسید، تنها و عاجز است در آن کناسه، و دانم که هیچکس وی را طعامی و شرابی نبرد بروم و او را باز بینم نباید که از گرسنگی بمیرد یا دد بیابانی او را هلاك کند، برخاست و بیامد و او را در آن موضع

ندید ازین گوشه بدان گوشه طواف میکرد و او را میجست و میگریست، و ایوب او را میدید که جســت و جوی میکرد، و رحمه او را جوانی زیبا دید حلّه‌ای نیکو پوشیده شرمش میآمد که فرا نزدیك وی شود، آخر ایوب او را بخود خواند گفت ما تریدین یا امة اللّه؟
ای زن چه میخواهی و چه میجویی؟
گفت آن بیمار مبتلی که اینجا افتاده بود نمی‌بینم او را و میترســـم که هلاك گشت،
ایوب گفت او ترا که باشد؟
گفت شوهر منست:
گفت اگر او را ببینی باز شناسی؟
پس رحمه نیك در وی تأمل کرد گفت: اما انّه اشـــبه خلق اللّه بك اذ کان صحیحا.
گفت آن گه که تندرست بود بتو سخت ماننده بود،
گفت پس اندوه مدار که من ایوبم.
و گفته‌اند ایوب تبسّــمی کرد دندان ضــواحك وی پیدا شــد رحمه او را بآن شناخت برخاست و دست در گردن وی آورد.
ابن عباس گفت: و الّذی نفس عبد اللّه بیده ما فارقته من عناقه حتی مر بهما کلّ مال لهما و ولد.
و یروی انّ ابلیس قال لها اسجدی لی سجدة حتی اردّ علیك المال و الاولاد و اعافی زوجك، فرجعت الی ایوب فاخبرته بما قال لها فقال لها قد اتاك عدوّ اللّه لیفتنك عن دینك ثم اقسم ان عافاه اللّه لیضربها مائة جلدة،
و قال عند ذلك مسّنی الضّر من طمع ابلیس فی سجود حرمتی له و دعائه ایّاها و ایّای الی الکفر.
و قال وهب: کانت امرأة ایوب تعمل للناس و تجیئه بقوته فلمّا طال علیها البلاء و سئمها الناس فلم تستعملها احد التمست له یوما من الایام ما تطعمه فما وجدت شیئا فجزّت قرنا من رأسها فباعته برغیف فاتته به، فقال لها این قرنك؟ فاخبرته فحینئذ قال مسّنی الضّر.
و قیل بلغت الاکلة لسانه و قلبه فخاف ان یضعف عن الذکر و الفکر، فقال مسّنی الضّر.
و قیل سقطت منه دودة فردّها الی موضعها

فقال: كلى قد جعلنى اللَّه طعامك فعضته عضة زاد المها على جميع ما قاسى من عضّ الدّيدان فقال مسّنى الضّر.
فنودى من اختيارك مسّك الضّر لا من اختيارى، و قيل نودى يا ايوب تظهر الرجولية من نفسك عند تزول بلائنا عليك فقال مسّنى الضّر، لا قرار معك و لا فرار منك،
و قيل انقطع عنه الوحى ايّاما فقال مسّنى الضّر،
و قيل اراد الصلاة فلم يقدر عليها فقال مسّنى الضّر،
و قيل الضّر هاهنا الشيطان، لقوله مسّنى الشيطان بنصب و عذاب،
فان قيل انّ اللَّه سمّاه صابرا و قد اظهر الشكوى و الجزع بقوله مسّنى الضّر و مسّنى الشيطان بنصب؟
قيل ليس هذا شكاية، انّما هو دعاء بدليل قوله عزّ و جل:
«فَاسْتَجَبْنا لَهُ» على ان الجزع انّما هو فى الشكوى الى الخلق فامّا الشكوى الى اللَّه عزّ و جل فلا يكون جزعا و لا ترك صبر، كما قال يعقوب:
انَّما أَشْكُوا بَثِّي وَ حُزْنِي إِلَى اللَّهِ
. قال سفيان بن عيينة: و كذلك من اظهر الشكوى الى الناس و هو راض بقضاء اللَّه لا يكون ذلك جزعا، كما روى انّ جبرئيل دخل على النبى (صلي الله عليه وسلم) فى مرضه
فقال: كيف تجدك؟ قال اجدنى مغموما، اجدنى مكروبا.
و قال لعائشة حين قالت وا رأساه بل انا وا رأساه.
فَاسْتَجَبْنا لَهُ اى استجبنا دعاه، «فَكَشَفْنا ما بِهِ مِنْ ضُرٍّ»، ازلنا عنه البلاء الّذى كان فيه، «آتَيْناهُ أَهْلَهُ» اى اولاده و هم عشرة بنين، و قيل سبعة بنين و ثلاث بنات، و قيل سبعة و سبع. وَ مِثْلَهُمْ مَعَهُمْ، قال ابن عباس: احيى اللَّه اولاده باعيانهم و امواله و مواشيه و مثلها و مثلهم معهم، و قيل ردّ اولاده و ابقاهم حتى جعل من نسلهم مثلهم. روى عن ابن عباس انّ اللَّه تعالى ردّ الى المرأة شبابها فولدت له ستة و عشرين ذكرا.
رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنا اى نعمة عليه من عندنا. وَ ذِكْرى لِلْعابِدِينَ يقتدون به فى الصبر على البلاء و الشكر على النعماء.

روى عقبة بن عامر عن النبى (صلي الله عليه وسلم) قال: اوحى اللَّه تعالى الى ايوب، تدرى ما ذنبك عندى حتّى ابتليتك؟

قال لا يا رب،
قال دخلت على فرعون فادهنت له بكلمتين.
و قيل استعان رجل ايوب على ظلم يدرؤه عنه فلم يعنه فابتلى.
و روى انّه مطر على ايوب جراد من ذهب فجعل يجمعه و يجعله فى ثوبه فقال يا ايوب اما تشبع؟
فقال و من يشبع من رحمتك.

«وَ إِسْماعِيلَ» يعنى و اذكر اسماعيل، هو ابن ابراهيم.
«وَ إِدْرِيسَ» هو اخنوخ.
«وَ ذَا الْكِفْلِ» سمى ذا الكفل لانّه تكفل بامر فوفى به، و ذلك ما روى انّ نبيا من انبياء بنى اسرائيل اوحى اللَّه اليه انّى اريد قبض روحك. فاعرض ملكك على بنى اسرائيل، فمن تكفل لك انه يصلّى باللّيل لا يفتر و يصوم بالنّهار و لا يفطر و يقضى بين الناس و لا يغضب فادفع ملكك اليه، ففعل ذلك. فقام شاب فقال اتكفل لك بهذا فتكفل و وفى به، فشكر اللَّه له و نبأه، فعلى هذا القول الكفل بمعنى الكفالة.
و قيل سمّى ذا الكفل لعظم حظّه من عبادة اللَّه و من ثوابه، و الكفل الحظّ العظيم. من قوله تعالى: «يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ».
و قيل كان رجلا صالحا عبد اللَّه فى غار جبل، و الكفل الجبل، و اختلفوا فى انّه هل كان نبيّا.
و قيل هو الياس
و قيل هو زكريا،
و قيل هو يوشع بن نون.
و قال الحسن: هو نبيّ اسمه ذو الكفل.
و قال ابو موسى الاشعرى: لم يكن نبيّا و لكن كان عبدا صالحا اسمه ذو الكفل.
و فى ذلك ما روى ابن عمر قال: سمعت النبى (صلي الله عليه وسلم) يحدّث حديثا لو لم اسمعه الّا مرّة او مرّتين لم احدث به، سمعته منه اكثر من سبع مرّات قال: «كان فى بنى اسرائيل رجل يقال له ذو الكفل لا ينزع عن ذنب عمله فاتبع امرأة فاعطاها ستين دينارا على ان تعطيه نفسها، فلمّا قعد منها مقعد الرجل من المرأة ارعدت و بكت فقال ما يبكيك؟ قالت من هذا العمل ما

عملته قطّ، قال اكرهتك؟ قالت لا و لكن حملتنى عليه الحاجة، فقال اذهبى فهو لك.
ثم قال: و اللَّه لا اعصى اللَّه ابدا فمات من ليلته فقيل مات ذو الكفل، فوجدوا على باب داره مكتوبا انّ اللَّه غفر لذى الكفل».
«كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ» اى كل هؤلاء المذكورين موصوفون بالصبر.
«وَ أَدْخَلْناهُمْ فِي رَحْمَتِنا» اى غمرتهم الرحمة فيكون هذا ابلغ من رحمناهم، و قيل الرحمة هاهنا النبوّة.
«إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ» اى من الانبياء سمّوا صالحين لانّ صلاحهم لا يشوبه كدر الفساد،
و قيل بين الحكم و المعنى الحكم صبرهم و صلاحهم، و المعنى ادخاله ايّاهم فى الرحمة و قد تضمنت الاية تسلية النبى (صلي الله عليه وسلم) و المؤمنين و تقوية قلوبهم على البليّة و الحثّ على الصبر عليها لينالوا بذلك خير الدنيا و الآخرة.

النوبة الثالثة

قوله تعالى: «وَ داوُدَ وَ سُلَيْمانَ إِذْ يَحْكُمانِ فِي الْحَرْثِ»
الايه، داود و سليمان بحكم نبوّت مشتركند لكن در درجه و فضيلت متفاوتند، نبينى كه سليمان را درين يك مسأله افزونى داد بعلم، فهم او را مخصوص كرد
و گفت: «فَفَهَّمْناها سُلَيْمانَ»، ملكى بدان عظيمى بوى داد بر وى منت ننهاد بلكه حقارت آن بوى نمود بآنچه گفت:
«هذا عَطاؤُنا فَامْنُنْ» اى اعط من شئت لحقارته و خسته.
چون بعلم و فهم رسيد تشريف داد و منت بر نهاد كه:
«فَفَهَّمْناها سُلَيْمانَ»، علم فهم وراء علم تفسير و تأويلست، تفسير بواسطه تعليم و تلقين است، تأويل بارشاد و توفيقست، فهم بى‌واسطه بالهام ربّانيست، و تفسير بى استاد بكار نيست، تأويل بى‌اجتهاد راست نيست، و صاحب فهم را معلم جز حق نيست، تفسير و تأويل بدانش است و كوشش، و فهم يافتست و كشش.
حسن بصرى گفت حذيفه يمان را پرسيدم از علم باطن يعنى علم فهم، حذيفه گفت: از رسول خدا پرسيدم

و گفت: علم بین الله و بین اولیائه لم یطّلع علیه ملك مقرّب و لا احد من خلقه.
فهم این مردان در اسرار کتاب و سنت بجایی رسیدست که وهم ارباب ظواهر زهره ندارد که گرد آن حرم محترم گردد، ایشان را در هر حرفی مقامی است.
و از هر کلمه‌ای پیغامی، از هر آیتی ولایتی، و از هر سورتی سوزی و سوری، وعید در راه ایشان وعد است، و وعد در حق ایشان نقد است، بهشت و دوزخ بر راه ایشان منزل است، و هر چه دون حق بنزدیك ایشان باطل است، دنیا و آخرت در بادیه وقت ایشان دو میل است، روز در منزل را زند و شب در محمل نازند، روز در نظر صنایعند و شب در مشاهده جمال صانعند، روز با خلق در خلقند و شب با حق در قدم صدقند، روز در کارند و شب در خمارند، بروز راه جویند و بشب راز گویند.

لیلی من وجهك شمس الضحی و انّما الظلمة فی الجوّ
و النّاس فی الظلمة من لیلهم و نحن من وجهك بالضوء.

«وَ لِسُلَیْمانَ الرِّیحَ عاصِفَةً»، سلیمان پیغامبر با آن همه مرتبت و منزلت او را گفتند ای سلیمان بدست تو جز بادی نیست و آن باد نیز بدست سلیمان نبود، بلکه بامر خداوند جهان بود، بامداد مسافت یك ماهه راه می‌برید و شبانگاه هم چنان، و اگر سلیمان خواستی که بر آن مسافت بقدر یك گز بیفزاید نتوانستی و بدست وی نبودی، زیرا که آن تقدیر الهی بود نه تدبیر سلیمانی، مملکتی بدان عظیمی بر هوا می‌برد و بکشتزاری بر گذشتی یك پره کاه نجنبانیدی.
و گفته‌اند که سلیمان بر مرکب باد، روزی به پیری بر گذشت که در مزرعه خویش کشاورزی میکرد آن پیر چون مملکت سلیمان دید گفت:
«لقد اوتی آل داود ملکا عظیما»،
باد آن سخن بگوش سلیمان افکند سلیمان فرو آمد و پیر را گفت من سخن تو شنیدم و بدان آمدم تا با تو بگویم این ملك بدین عظیمی که تو می‌بینی بنزدیك الله تعالی آن را قدری و محلی نیست.
لتسبیحة واحدة یقبّلها الله تعالی خیر ممّا اوتی آل داود.
یك تسبیح راست که از بنده مؤمن بیاید و الله تعالی آن را بپذیرد به است

ازین ملك و مملکت که آل داود را دادند.
پیر گفت: اذهب الله همّك کما اذهبت همّی.

«وَ أَیُّوبَ إِذْ نادی رَبَّهُ»، عادت خلق چنانست که هر که را بدوستی اختیار کنند همه راحت آن دوســـت خود خواهند و روا ندارند که باد هوا بر وی گذر کند، لکن سنت الهی بخلاف اینست هر کرا بدوستی اختیار کرد شربت محنت با خلعت محبت بوی فرســـتد، هر کرا درجه وی در مقام محبت عالی‌تر، بلای او عظیم‌تر، اینست که مصطفی (صلي الله علیه وسلم) گفت: «انّ اشد الناس بلاء الانبیاء ثم الاولیاء ثم الامثل فالامثل».

و بر وفق این قاعده قضیه ایوب پیغامبر علیه السلام است، هرگز هیچکس بلا چنان بر نداشت که ایوب برداشت، گفتند کسی که پیش سلطانی سنگی نیکو بردارد چکنند خلعتی درو پوشانند ایوب چون سنگ بلا نیکو برداشت جلال احدیت این خلعت درو پوشانید که: نعم العبد. صد هزار هزاران جام زهر بلا بر دســت ایوب نهادند گفتند: این جامهای زهر بلا نوش کن، گفت ما جام زهر بی تریاق صـــبر نوش نتوانیم کرد، تا هم از وجود او جام پا زهر ســـاختند که: «إِنَّا وَجَدْناهُ صـــابِراً نِعْمَ الْعَبْدُ» اینت عجب قصـــه‌ای که قصــه ایوب اســت، در ســرای عافیت آرام گرفته حله ناز پوشــیده. سـلسـله نعمت وی منتظم، اســباب دنیا مهیّا در راحت و انس بر وی گشـــاده، قبله اقبال قبول گشــته. ناگاه متقاضـــی این حدیث بدر ســینه وی آمد شــوری و آشــوبی در روزگار وی افتاد احوال همه منعکس. گشــت نعمت از ســاخت وی بار بر بســت لشــکر محنت خیمه بزد و نام و ننگ برفت، ســلامت با ملامت گشـت، عافیت هزیمت شـد، بلا روی نهاد، مهجور قوم گشـت تا او را از شــهر بیرون کردند و در همه عالم یك تن با وی بگذاشــتند عیال وی رحمه، و آن نیز هم سبب بلا گشت که در قصص منقول چنین است که آن سـرپوشـیده هر روز در آن دیه رفتی و مردمان آن دیه را کار کردی تا دو قرص بوی دادندی و بایوب بردی، ابلیس در آن میان تلبیســی بر آورد اهل دیه را گفت شـــما او را بخود راه مدهید و در خانه‌ها مگذارید که وی تعهد بیماری میکند مشکل نباید که آن علت بشـما تولّد کند پس از آن چنان گشـت که کس را بر وی رحمت نیامد و هیچکس او را کار نفرمود و هیچ چیز

نداد، دلتنگ و تهی دســـت از دیه بیرون آمد، ابلیس را دید بر ســـر راه نشسته، گفت چرا دلتنگی؟ گفت از بهر آنکه امروز از بهر بیمار هیچ پدید نکردم و کس را بر ما رحمت نیامد ابلیس گفت اگر آن دو گیســـوی خویش بمن فروشی ترا دو قرص دهم تا بسر بیمار بری، رحمه گیسو بفروخت و دو قرص بستد ابلیس بتعجیل نزد ایوب رفت گفت خبر داری که رحمه را چه واقعه افتاد، او را بناســـزایی گرفتند و هر دو گیســـوی وی ببریدند، و ایوب را عادت چنان بود که هر گاه برخاستی دست بگیسوی وی زدی تا بر توانستی خاستن، آن روز گیسو ندید تلبیس ابلیس باور کرد و رحمه را مهجور کرد، آن ســاعت رنج دلش بیفزود بیت المال صــبرش تهی گشــت فریاد برآورد که: «مَسَّــنِيَ الضُّــرُّ وَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ». ای جوانمرد ایوب آن همه بلا بقوت شـربتی میتوانسـت کشـد که از حضـرت عزت ذو الجلال بامداد و شــبانگاه پیاپی میرســید که: دوش شــب بر بلاء ما چگونه گذاشتی؟ امروز در بلاء ما چون بسر آوردی.

خرسند شدم بدان که گویی یك بار

ای خسته روزگار دوشت چون بود؟

پخش ششم

آية 87 الي 100

َذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَىٰ فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَٰهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ {87}

فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ ۚ وَكَذَٰلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ {88}

وَزَكَرِيَّا إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ {89}

فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَىٰ وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ ۚ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا ۖ وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ {90}

وَالَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ {91}

إِنَّ هَٰذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ {92}

وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ ۖ كُلٌّ إِلَيْنَا رَاجِعُونَ {93}

فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعْيِهِ وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ {94}

وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ {95}

حَتَّىٰ إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ {96}

وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَٰذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ {97}
إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ {98}
لَوْ كَانَ هَٰؤُلَاءِ آلِهَةً مَا وَرَدُوهَا ۖ وَكُلٌّ فِيهَا خَالِدُونَ {99}
لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَهُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ {100}

إ

6 النوبة الاولى

قوله تعالى: «وَ ذَا النُّونِ» یاد کن آن مرد ماهی را، «إِذْ ذَهَبَ مُغاضِباً» که خشمگین برفت، «فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ» پنداشت و ندانست که ما بر او چه چیز تقدیر کرده‌ایم. «فَنادى فِي الظُّلُماتِ» تا بانگ در گرفت در تاریکی شب، «أَنْ لا إِلهَ إِلَّا أَنْتَ» که نیست خدایی جز تو، «سُبْحانَكَ» پاکی ترا، «إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ» (87) من از ستمکارانم.
«فَاسْتَجَبْنا لَهُ» آواز دادن او را پاسخ کردیم، «وَ نَجَّيْناهُ مِنَ الْغَمِّ» و برهانیدیم او را از آن تنگی و دشواری. «وَ كَذلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ» (88) و هم چنان گرویدگان را رهانیم.
«وَ زَكَرِيَّا إِذْ نادى رَبَّهُ» یاد کن زکریا را که آواز داد خداوند خویش را، «رَبِّ لا تَذَرْنِي فَرْداً» گفت خداوند من مرا تنها و بی فرزند مگذار، «وَ أَنْتَ خَيْرُ الْوارِثِينَ» (89) بهتر کسی که باز مانده دارد آن تویی.
«فَاسْتَجَبْنا لَهُ» پاسخ کردیم او را، «وَ وَهَبْنا لَهُ يَحْيى» و او را یحیی دادیم «وَ أَصْلَحْنا لَهُ زَوْجَهُ» و جفت او را زاینده کردیم، «إِنَّهُمْ كانُوا يُسارِعُونَ فِي الْخَيْراتِ» در نیکیها شتابندگان بودند، «وَ يَدْعُونَنا رَغَباً وَ رَهَباً» و ما را می‌خواندند به نیاز و بیم، «وَ كانُوا لَنا خاشِعِينَ» (90) و ما را فرو تنان بودند و فرمان پذیر و حکم پسند، «وَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَها» و یاد کن آن زن که پاك داشت فرج خویش، «فَنَفَخْنا فِيها مِنْ رُوحِنا» تا درو دمیدیم جان خویش، «وَ جَعَلْناها وَ ابْنَها آيَةً لِلْعالَمِينَ» (91) و او را و پسر او را شگفتی کردیم جهانیان را.
«إِنَّ هذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً واحِدَةً» این گروه شما تا بر یك دین باشند، امّت اینست، «وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» (92) و من خداوند شمایم مرا پرستید.
«وَ تَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ» کار دین خویش پاره پاره ببریدند، «كُلٌّ إِلَيْنا

راجِعُونَ» (93) و همه با ما آيند.
«فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحاتِ» پس هر كس كه نيكيها كرد، «وَ هُوَ مُؤْمِنٌ» و باللّه تعالى گرويده بود. «فَلا كُفْرانَ لِسَعْيِهِ» كردار او را ناسپاسى نيست، «وَ إِنَّا لَهُ كاتِبُونَ» (94) و ما كردار او را نويسندگانيم.
«وَ حَرامٌ عَلى قَرْيَةٍ أَهْلَكْناها» و حرام است بر هر شهرى كه ما آن را هلاك خواهيم كرد، «أَنَّهُمْ لا يَرْجِعُونَ» (95) كه هرگز ايشان با ايمان آيند و از كفر خويش توبه كنند.
«حَتَّى إِذا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَ مَأْجُوجُ» تا آن گه كه باز گشايند يأجوج و مأجوج. «وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ» (96) و ايشان از هر تلى و بالايى مى‌دوند.
«وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ» و بنزديك آمد هنگام آن وعده راست، «فَإِذا هِيَ شاخِصَةٌ أَبْصارُ الَّذِينَ كَفَرُوا» آن آن گه آنست كه چشمهاى كافران گشاده مانده. «يا وَيْلَنا» اى ويل هلاك بر ما، «قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هذا» ما در ناآگاهى بوديم از اين روزگار، «بَلْ كُنَّا ظالِمِينَ» (97) بل ناآگاه نبوديم كه ستمكاران بوديم.
«إِنَّكُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» شما و اين بتان كه مى‌پرستيد جز از اللَّه تعالى، «حَصَبُ جَهَنَّمَ» همه در آتش انداختنى‌اند، «أَنْتُمْ لَها وارِدُونَ» (98) كه همه بآن خواهيد رسيد.
«لَوْ كانَ هؤُلاءِ آلِهَةً ما وَرَدُوها» اگر بتان خدايان بودند بآتش نشدندى «وَ كُلٌّ فِيها خالِدُونَ» (99) و شما و ايشان همه در آتشيد.
«لَهُمْ فِيها زَفِيرٌ» ايشان را است در آن ناله‌اى زار، «وَ هُمْ فِيها لا يَسْمَعُونَ» (100) و در آن هيچ سخن خويش نشنوند.

النوبة الثانية

قوله تعالى: «وَ ذَا النُّونِ»، النّون الحوت الّذى التقم يونس، قال هاهنا ذو النّون و قال فى موضع آخر: «كَصاحِبِ الْحُوتِ». اى اذكر صاحب الحوت و هو يونس بن متى،
گفته‌اند كه متى نام مادر وى بوده و هيچكس از پيغامبران نسبت با مادر نكنند مگر عيسى بن مريم را و يونس متى را
و گفته‌اند كه متى نام پدر وى بوده و مادرش تنخيس نام بوده و اين يونس

آنسـت كه مصـطفى «صـلي الله عليه وسـلم» در حق وى گفته: «لا ينبغى لاحد ان يقول انا خير من يونس بن متى»،
و بروايتى ديگر گفت: «لا تفضّلونى على يونس بن متى»
حكمت نبوت درين كلمه آن بود كه رب العزه در حق يونس گفته كه. «إِذْ ذَهَبَ مُغاضِباً» مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفت نبايد كه چون امّت من اين آيت بشنوند بوى ظن بد برند و بچشم حقارت درو نگرند و آن بد گمانى دين ايشان را زيان دارد،
هر چند كه مصـــطفى فاضـــلتر بود از وى و از همه پيغامبران گفت: «لا تفضّلونى على يونس بن متى»
مرا بر يونس فضـــل منهيد، نه مراد تحقيق اين كلمه بود بلكه مراد تعظيم يونس بود تا همگان بوى بچشـــم تعظيم نگرند، و قصّـــه وى بگوش تعظيم شنوند.
اصـــحاب اخبار گفتند يونس مردى بود متعبّد خوش آواز، چون كتاب خواندى وحوش بيابان بســـماع آمدندى چنان كه داود را بود در زمان خويش، اما قليل الصـبر بود و تنگ خوى با حدّت و عجلت، ازينجا بود كه خداى تعالى با مصـــطفى گفت: «فَاصْـــبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَ لا تَكُنْ كَصـــاحِبِ الْحُوتِ».
و قال تعالى: «فَاصْبِرْ كَما صَبَرَ أُولُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ»، اى محمد تو چون آن مرد ماهى بى صبر و زود خشم و شتابنده در كار مباش، تو صبر كن در كارها و در بلاها چنان كه اولو العزم من الرّسل صبر كردند.
يونس پيغامبر خدا بوده باهل نينوا، دهى بود از دههاى موصل، و خلافست ميان علماء كه ابتداء رســـالت وى كى بود؟ ابن عباس گفت بعد از آنكه از شـكم ماهى بيرون آمد رسـالت و وحى بوى پيوسـت بدليل آنكه رب العزه گفت، «فَنَبَذْناهُ بِالْعَراءِ» ثمّ ذكر بعده، «وَ أَرْسَلْناهُ إِلى‏ مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ».
قومى گفتند: از اهل تفسير كه رسالت وى پيش از آن بود كه در شكم ماهى شـــد بدليل قوله تعالى: «وَ إِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَـــلِينَ إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ»
. و گفته‌اند سى ساله بود كه الله تعالى او را بقوم فرستاد و سى و سه سال دعوت كرد و درين مدت جز از دو مرد بوى ايمان نياورد.
عبد الله مسـعود گفت، پس از آن كه نوميد گشـت از ايمان قوم خويش دعاء

بد کرد و ایشان را عذاب خواست، فرمان آمد که ای یونس شتاب کردی که بر بندگان من دعاء بد کردی و ایشان را عذاب بس زود خواستی، باز گرد و چهل روز دیگر ایشـــان را دعوت کن پس اگر نگروند فرو گشـــایم بر ایشان عذاب.
یونس بحکم فرمان دعوت میکرد تا ســی و هفت روز بگذشـــت، و ایشـــان اجابت نکردند، پس ایشان را بیم داد و وعده نهاد که تا سه روز بشما عذاب رسد اگر نگروید،
یونس چون آن کفر ایشان و تمرد و عصیان ایشان دید بخشم از میان ایشان بیرون رفت آن شـب که دیگر روز وعده عذاب بود پیش از آنکه الله تعالی او را برفتن فرمود،
اینست که رب العالمین گفت: «إِذْ ذَهَبَ مُغاضِباً» یعنی مغاضبا لقومه قبل امرنا له،
قیل لمّا لم یقبلوا منه کفروا فوجب ان یغاضـبهم و علی کلّ احد ان یغاضـب من عصی الله.
ابن عباس گفت یونس و قوم وی از بنی اسرائیل بفلسطین مسکن داشتند، و پادشاه ایشان حزقیا بود، لشگری بیگانه بیامد و نه سبط و نصفی از اسباط بنی اسرائیل برده گرفت دو سبط و نصفی بماندند، و در آن روزگار شعیا پیغامبر بود و دیگر پیغامبران نیز بودند اما بشـــعیا وحی آمد از حق جلّ جلاله که حزقیای ملك را گو تا پیغامبری قوی امین بآن لشـــگر بیگانه فرستد تا من در دل ایشـان افکنم که بنی اسـرائیل که برده گرفته‌اند از اسـر خویش رها کنند و باز فرستند.
حزقیا گفت مر شعیا را که رای تو چیست؟
کرا نامزد کنیم و فرستیم؟ و در مملکت وی آن گاه پنج پیغامبر بودند.
شعیا گفت یونس مردی قوی است و امین و سزای این کار،
حزقیا او را بخواند تا فرستند،
یونس گفت الله تعالی مرا نامزد کرده اســـت باین کار؟ گفتند نه، گفت پس اینجا پیغامبران دیگر هستند اقویا و امناء، دیگری را فرستید که نه کار من اسـت. پس ایشـان بوی الحاح کردند و کوشـیدند تا آن گه که یونس بخشـم برخاست و بیرون شد تا رسید بدریای روم و در کشتی نشست، فذلك قوله تعالی: «إِذْ ذَهَبَ مُغاضِـباً»، یعنی مغاضـبا للنبی و للملك و لقومه فاتی بحر

الروم فركبه.
و قال عروة بن الزبير و سعيد بن جبير و جماعة: مغاضبا لربّه اذ كشف عن قومه العذاب بعد ما و عدهم و ان يكون بين قوم جرّبوا عليه الخلف فيما و عدهم و استحيى منهم و لم يعلم السّبب الّذى به رفع العذاب و كان غضبه انفة من ظهور خلف وعده، و ان يسمّى كذّابا لا كراهية لحكم اللّه عزّ و جل.
و المغاضبة هاهنا من المفاعلة الّتى تكون من واحد كالمسافرة و المعاقبة، فمعنى قوله: «مُغاضِباً» اى غضبان.
«فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ» اى ظن ان لن نقضى عليه ما قضينا من حبسه فى بطن الحوت، فعليهذا نقدر بمعنى نقدّر، يقال قدّر اللّه الشىء تقديرا، و قدره يقدره قدرا، و منه قوله تعالى: «فَقَدَرْنا فَنِعْمَ الْقادِرُونَ»، اى قدّرنا فنعم المقدّرون،
و قيل معناه فظنّ ان لن نضيق عليه الامر من قوله:
«يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشاءُ وَ يَقْدِرُ» اى يضيق قرأ يعقوب ان لن يقدر بالياء و ضمّها و فتح الدال على ما لم يسم فاعله تعظيما و تفخيما للشأن و فاعله حقيقة هو اللّه.
و قرأ الباقون ان لن نقدر بالنون و فتحها و كسر الدال على الاخبار عن الجماعة على ما يكون من خطاب الملوك. معنى آنست كه يونس ندانست كه حبس او در شكم ماهى حكمى است كرده و تقدير الهى بدان رفته، پنداشت كه ما كار برو تنگ نخواهيم كرد كه پيش از فرمان ما بيرون شد از ميان قوم خويش، «فَنادى فِي الظُّلُماتِ»، ذهب من قومه فسار حتى بلغ السفينة فركبها فساهم فسهم و القى نفسه فى البحر فالتقمه الحوت.
«فَنادى فِي الظُّلُماتِ»، ظلمة اللّيل و ظلمة البحر و ظلمة الحوت.
خويشتن را از ميان قوم بيرون برد روى بدريا نهاد در كشتى نشست.
چون كشتى بميان دريا رسيد بايستاد نميرفت ملاحان گفتند در ميان ما بنده ايست از سيّد خود گريخته، رسم و آئين كشتى چنينست كه چون بندهاى گريخته در كشتى باشد كشتى نرود و بايستد.
يونس گفت: انا الابق اطرحونى فيه فانا المجرم فيما بينكم.
منم بنده گريخته گنهكار، بيفكنيد مرا بدريا، ايشان گفتند لا تسمح نفوسنا بالقائك فى البحر نرى فيك سيما الصّلاح. ما را دل ندهد كه ترا بدريا افكنيم كه تو سيماى نيكان و نيك مردان دارى.

گفتند تا قرعه زنیم. قرعه زدند سه بار هر سه بار بر یونس افتاد، یونس خویشتن را بدریا افکند، ماهی وی را فرو برد. گفته‌اند ماهی دیگر از آن عظیم تر آمد و آن ماهی را فرو برد، در آن حال ماهی را وحی آمد از جبار کاینات که:

«خذه و لا تخدش له لحما و لا تکسر له عظما

انا لم نجعل یونس لك رزقا

انّما جعلناك له حرزا و مسجدا».

ماهی او را بقعر دریا برد و چهل شبانروز در شکم وی بماند، و گفته‌اند هفت روز و گفته‌اند سه روز، و در شکم ماهی یك موی وی آزرده نشد و از حال خود بنگشت هر چند که حبس وی بر سبیل تأدیب بود بقاء وی بر آن صفت اظهار معجزه وی بود.

یونس در آن حال با خود افتاد از آن کرده پشیمان شد و توبه کرد و در اللَّه تعالی زارید در آن تاریکیها آواز بر آورد که:

«لا إِلهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحانَكَ» ای تنزیها لك و تقدیسا.

«إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ» لنفسی فی مغاضبتی لقومی و الخروج من بینهم قبل الاذن.

روی سعید بن المسیب یرفعه، انّ رسول اللَّه «صلي الله عليه وسلم» قال: «اسم اللَّه الّذی اذا دعی به اجاب و اذا سئل به اعطی دعوة یونس النّبي، قال الراوی قلت یا رسول الله له خاصة؟

فقال له خاصة و لجمیع المؤمنین عامة اذا دعوا بها، الم تسمع قول اللَّه سبحانه:

«وَ كَذلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ»

و قال النبی (صلي الله عليه وسلم): «انّی لا علم كلمة لا یقولها مكروب الّا فرّج عنه كلمة اخی یونس، «فَنادى فِي الظُّلُماتِ أَنْ لا إِلهَ إِلَّا أَنْتَ» الایه، و روی انّ النّبي (صلي الله عليه وسلم) قال: انّ یونس لما استقرّ به الحوت فی قرار البحر حرّك رجلیه فلمّا تحرّكتا سجد مكانه

و قال: ربّ اتخذت لك مسجدا فی موضع ما اتخذه احد.

و گفته‌اند یونس اندر شکم ماهی در قعر دریا آوازی و حسی بسمع وی رسید با خود گفت ما هذا؟ این چیست گویی و چه تواند بود؟ ربّ العزه وحی فرستاد بوی در شکم ماهی که این آواز تسبیح اهل دریاست، یونس

بموافقت ایشان آواز بتسبیح بر آورد، رب العزه فریشتگان آسمان را تسبیح وی شنوانید تا گفتند: یا ربّنا نسمع صوتا معروفا من مکان مجهول.
خداوندا آوازی معروف میشنویم از جایی مجهول.
قال: ذاك عبدی یونس عصانی فحبسته فی بطن الحوت فی البحر.
آواز بنده من است یونس که او را در حبس کرده‌ام در شکم ماهی معصیتی را که از وی بیامده، فریشتگان گفتند بار خدایا آن بنده شایسته نیکمرد نیك عهد که پیوسته ازو عمل صالح ببالا آمدی؟
گفت آری آن بنده صالحست، فریشتگان زبان شفاعت بگشادند و از بهر وی آمرزش خواستند، و رب العالمین برحمت خود دعاء یونس اجابت کرد و شفاعت فریشتگان قبول کرد، و او را از آن غم برهانید چنان که گفت تعالی و تقدس.
«فَاسْتَجَبْنا لَهُ وَ نَجَّيْناهُ مِنَ الْغَمِّ» یقال انّ الحوت لمّا التقمه سار به الی بحر النیل ثم الی بحر فارس ثم الی بحر دجلة ثم القاه بنصیبین، و قیل مرّ به علی الابلّة، ثم مرّ به علی دجلة ثم انطلق حتی القاه فی نینوی.
«وَ نَجَّيْناهُ مِنَ الْغَمِّ وَ كَذلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ»، ای کما ننجی به من اقتدی به و دعا اللّٰه باخلاص. قرأ ابن عامر و ابو بکر عن عاصم نجّی المؤمنین بنون واحدة مشدّدة الجیم و الوجه انّ الاصل ننجی بنونین لکنّ النون الثانیة اخفیت مع الجیم لانّ النون تخفی مع حروف الفم و تبیینها معها لحن فلمّا کانت هذه النون مخفاة فی الجیم ظنّها السامع جمیعا مدغمة فی الجیم و جعل الکلمة فعلا ما ضیا علی فعل بتشدید العین مبنیا لما لم یسم فاعله و هذا خطاء لانّه لو کان کذلك کان مفتوح الآخر و لکان المؤمنین رفعا، فسکون الیاء و انتصاب المؤمنین یدلّان علی انّ الکلمة فعل مستقبل و انّ المؤمنین نصب به و المعنی ننجی نحن المؤمنین و من النجاة من صوّب هذا الوجه، و ذکر انّه علی اضمار المصدر و التقدیر نجی المنجا المؤمنین علی ان یکون نجی فعلا ماضیا مبنیا لما لم یسم فاعله و اسند الی مصدره و هو المنجا ثم نصب لفظ المؤمنین بعده کقولك ضرب الضرب زیدا ثم تقول ضرب زیدا بالنصب علی اضمار المصدر و سکن الیاء فی ننجی کما سکنوها فی بقی فقالوا بقی علی اجرائها فی الوصل مجری الوقف و مصوّب هذا الوجه مخطّا لانّ ذلك انما یجوز فی ضرورة الشعر کما قال جریر:

فلو ولدت فقیرة جرو کلب

لسبّ بذلك الجرو الكلابا.

اى لسبّ السبّ، فلما اسند الفعل الى المصدر فرفعه به نصب الكلاب.
و قال القيتبيى من قرأ بنون واحدة و التّشـــديد انّما اراد ننجى من التنجية الّا انّه ادغم و حذف نونا طلبا للخفة و لم يرضـــه النحويون لبعد مخرج النّون من الجيم، و الادغام يكون عند قرب المخرج.
و قرأ الباقون ننجى بنونين مخففة الجيم من الانجاء، و الوجه انّه هو الاصل لانّ الاولى من النونين حرف المضــارعة و الثانية فاء الفعل لانّ وزنه نفعل مثل نكرم، و اما كتبه فى المصــحف بنون واحدة فلانّ النون الثانية ســاكنة غير ظاهرة على اللسان فحذفت كما فعلوا فى الا حذفوا النون من ان لخفائها اذ كانت مدغمة فى اللام، و قيل كتب بنون واحدة كراهة لاجتماع مثلين فى الخط و هذا الوجه احسن.

«وَ زَكَرِيَّا إِذْ نادى رَبَّهُ» اى و اذكر لهم قصّــة زكريا اذ دعا ربه، «رَبِّ لا تَذَرْنِي فَرْداً» اى وحيدا بلا ولد يعيننى على دينك و يكون لى خلفا صالحا.
«وَ أَنْتَ خَيْرُ الْوارِثِينَ» اى خير من يرث لانّك لا يزول ملكك و من ســواك اذا ورثوا زالت املاكهم.
و قيل معناه هب لى وارثا من صلبى يا خير الوارثين.
و انّما سمّى اللَّه وارثا لقوله: «إِنَّا نَحْنُ نَرِثُ الْأَرْضَ وَ مَنْ عَلَيْها»،
و قيل و كل الامر فى سؤال الولد من اللَّه اليه،
فقال ان لم تجعل وارثا سواك فانّى اعلم انّك خير الوارثين.
«فَاسْــتَجَبْنا لَهُ» اى لدعائه، «وَ وَهَبْنا لَهُ يَحْيى وَ أَصْــلَحْنا لَهُ زَوْجَهُ» اى جعلناها ولودا بعد ما كانت عقيما. و روى انّها ولدت و هى ابنة ســبع و تسعين، و هو ابن مائة سنة،
و قيل كانت عجوزا فردّ اليها ماء الشباب،
و قيل كانت سيئة الخلق فاصلحها له بان رزقها حسن الخلق.
«إِنَّهُمْ» يعنى الانبياء الّذين ســمّاهم فى هذه الســورة، «كانُوا يُســارِعُونَ فِي الْخَيْراتِ» يعنى خصــصــناهم بما خصــصــناهم من المناقب لاجل انّهم كانوا يســارعون الى الطاعات مخافة ان يعرض لهم بما يمنعهم عن فعلها، «وَ يَدْعُونَنا» اى كانوا يدعوننا. «رَغَباً وَ رَهَباً» اى رغبة فى ثوابنا و رهبة من

عذابنا.
يقال رغب يرغب رغبة و رغبا و رغبا و رهب يرهب رهبة و رهبا و رهبا و انتصابهما على انّهما فى موضع المفعول له،
و قيل هما مصـــدران وقعا موقع الحال، اى يدعوننا راغبين راهبين كما قال تعالى:
«ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْياً» اى ساعيات.
«وَ كانُوا لَنا خاشِعِينَ» متواضعين خائفين،
قيل هو وضع اليمنى على اليسرى و النّظر الى موضع السجود فى الصّلاة.
«وَ الَّتِي أَحْصَـنَتْ فَرْجَها» من الفاحشـــة و هى مريم عليها الســلام. و قيل حفظت فرجها و منعته من الازواج و قيل منعته من جبرئيل لمّا قرب منها لينفخ فيه قبل ان تعلم انّه رسول اللَّه. و قيل فرجها اى جيب قميصــها حفظته و ضـــيّقته. «فَنَفَخْنا فِيها مِنْ رُوحِنا» اى امرنا جبرئيل حتى نفخ فى جيب درعها و احدثنا بذلك النفخ المسيح فى بطنها.
قوله: «مِنْ رُوحِنا» اى من امرنا يعنى نفخ جبرئيل فيها من امرنا، و هو نظير قوله: «وَ كَذلِكَ أَوْحَيْنا إِلَيْكَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنا» اى امرا من امرنا، و اضافه سبحانه الى ذاته تشريفا لعيسى، و قيل معناه اجرينا فيها روح عيسى المخلوقة لنا. «وَ جَعَلْناها وَ ابْنَها آيَةً لِلْعالَمِينَ» اى دلالة على قدرتنا على خلق ولد من غير اب و لم يقل آيتين و هما اثنان لانّ معنى الكلام و جعلنا شـــأنهما و امرهما آية و لانّ الاية كانت فيها واحدة و هى انّها اتت به من غير اب.
«إِنَّ هذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً واحِدَةً». اين خطاب با جمله اهل اسلامست، و سخن بر معرض مدح است. ميگويد اين گروه شما كه مسلمانانيد تا بر يك دين باشيد يعنى بر دين اسلام مجتمع بى‌تفرق امّت اينست يعنى امت پسنديده اينست.
و امّت نصب على الحال است،
و قيل «إِنَّ هذِهِ أُمَّتُكُمْ» اى ملّتكم و دينكم،
«أُمَّةً واحِدَةً» اى دينا واحدا و و هو الاســلام فابطل ما ســوى الاســلام من الاديان و اصل الامّة الجماعة الّتى هى على مقصد واحد، فجعلت الشريعة امّة لاجتماع اهلها على مقصد واحد و نصب امّة على القطع.
«وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» اى فاعبدونى دون غيرى، و قيل معناه انّ دينكم و دين من قبلكم واحد. و ملتكم و ملّتهم و ربّكم و ربّهم واحد، فاعبدوه كما

عبدوه لتستحقوا من الثواب ما استحقوه.
«وَ تَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ» اى اختلفوا فى الدين فصاروا فرقا و احزابا.
قال الكلبى: فرقوا دينهم بينهم يلعن بعضهم بعضا و يتبرأ بعضهم من بعض و يقول كلّ فريق الحقّ معى، و التقطع هاهنا بمعنى التقطيع، و هذا ابتداء اخبار من اللَّه عز و جل عن الامم، يعنى تفرّقوا فيما بينهم و قد امروا بالموافقة، و يحتمل ان يكون معناه سيفترقون فى مذاهبهم كما روى عن النّبي (صلي الله عليه وسلم) «ستفترق امّتى اثنتين و سبعين فرقة» ثم اوعد فقال: «كُلٌّ إِلَيْنا راجِعُونَ» اى كلّ هؤلاء مرجعهم الينا فنجازيهم على اعمالهم.
«فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحاتِ» من ها هنا زيادة، يعنى فمن يعمل الصّالحات، «وَ هُوَ مُؤْمِنٌ» بمحمّد و القرآن، لانّ البرّ من غير ايمان باطل.
«فَلا كُفْرانَ لِسَعْيِهِ» كقوله: «فَلَنْ يُكْفَرُوهُ» و اللَّه عزّ و جل شاكر عليهم و هو شكور حليم و شكره رضاه باليسير.
و قيل معنى الشكر من اللَّه المجازاة، و معنى الكفران ترك المجازاة.
يقال كفر و كفران و شكر و شكران،
و قيل «فَلا كُفْرانَ لِسَعْيِهِ» اى لا نبطل عمله و لا نجحده بل نجازيه احسن الجزاء.
«وَ إِنَّا لَهُ كاتِبُونَ» اى آمرون الكرام الكاتبين بكتبة اعماله، و قيل حافظون ما عمل الى يوم، الجزاء. نيكوكاران را نيكيشان مضاعف كنيم، يكى ده نويسيم و بد كردارانرا يكى، يكى نويسيم و در آن نيفزائيم، چنان كه جاى ديگر گفت: «مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها وَ مَنْ جاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلا يُجْزى إِلَّا مِثْلَها.
«وَ حَرامٌ عَلى قَرْيَةٍ»، قرأ حمزة و الكسائى و ابو بكر، حرم بكسر الحاء بغير الف، و قرأ الباقون و حرام بالالف و هما لغتان، مثل حلّ و حلال. قال اللَّه عزّ و جل: «وَ أَنْتَ حِلٌّ بِهذَا الْبَلَدِ»
و قال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) فى زمزم: «لا احلّها لمغتسل و هى لشارب حلّ و بلّ»،
قال ابن عباس: معنى الآية، و حرام على اهل قرية اهلكنا هم بعذاب الاستيصال ان يرجعوا الى الدّنيا ابدا فعلى هذا يكون لا، صلة، و فى ذلك ابطال قول اهل التراجع و التناسخ،

و قيل الحرام هاهنا بمعنى الواجب، فعلى هذا يكون لا، ثابتا و المعنى واجب على اهل قريةٍ اهلكناهم «أَنَّهُمْ لا يَرْجِعُونَ» الى الدّنيا. مى‌گويد حرامست بر اهل شهرى كه ما ايشان را بعذاب استيصال هلاك كرديم كه هرگز با دنيا آيند،

ابطال قول تناسخيانست و رد اهل تراجع،

و گفته‌اند اين آيت بآيت اول متصلست و تقديره، فمن يعمل من الصّالحات و هو مؤمن فلا كفران لسعيه و حرام ذلك على الكفار لانّهم لا يرجعون الى الايمان.

مى‌گويد اعمال مؤمنان پذيرفته است و سعى ايشان مشكور و اين بر كافران حرامست، نه سعى ايشان مشكور و نه عمل ايشان مقبول كه ايشان هرگز توبه نكنند و با ايمان نيايند ربّ العزّه از ايشان شناخت و دانست كه ايمان نيارند و از كفر باز نگردند و ايشان را هلاك كرد. ابن عباس از اينجا گفت در معنى آيت: وجب على اهل قرية حكمنا بهلاكهم انّه لا يرجع منهم راجع، و لا يتوب منهم تائب.

قوله: «حَتَّى إِذا فُتِحَتْ»، قرأ ابن عامر و ابو جعفر و يعقوب فتّحت بتشديد التّاء على التكثير، و قرأ الآخرون فتحت بتخفيف التّاء.

«يَأْجُوجُ وَ مَأْجُوجُ» بالهمز فيهما، قرأها عاصم وحده و كذلك فى سورة الكهف. و قرأ الآخرون ياجوج و ماجوج بغير همز فى السورتين و قد مرّ شرحه فيما مضى، و هذا على حذف المضاف اى فتح ردمهم و و دكّ عنهم.

«وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ» اى من كلّ نشر و تل. الحدب، المكان المرتفع.

«يَنْسِلُونَ» اى يسرعون النزول من الآكام و التلاع كنسلان الذئب و هو سرعة مشيه.

روى عبد اللَّه بن مسعود قال: لمّا اسرى بالنبىّ ليلة اسرى لقى ابراهيم و موسى و عيسى فتذاكروا السّاعة، فبدؤا بابراهيم فسألوه عنها فلم يكن عنده منها علم.

ثمّ بموسى فلم يكن عنده منها علم،

فرجعوا الى عيسى، فقال عيسى عهد الله الىّ فيما دون وجبتها فامّا وجبتها فلا يعلمها الّا اللَّه فذكر خروج الدجّال فقال فاهبط فاقتله و يرجع النّاس الى بلادهم فيستقبلهم يأجوج و مأجوج،

«وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ»

فلا يمرّون بماء الّا شربوه
و لا يمرّون بشيء الّا افسدوه
فيجارون اليّ فادعوا اللَّه فيميتهم فيجتوون الارض من ريحهم و يجارون اليّ فادعوا اللَّه فيرسل السّماء بالماء فيحمل اجسادهم فيقذفها فی البحر
ثمّ ينسف الجبال و يمدّ الارض مدّ الاديم،
فعهد اللَّه اليّ اذا كان ذلك انّ الساعة من النّاس كالحامل المتم لا يدری اهلها متی تفجأهم بولادها أ ليلا ام نهارا.
قال عبد اللَّه: وجدت تصديق ذلك فی كتاب اللَّه «حَتَّى إِذا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَ مَأْجُوجُ وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ».
و عن حذيفة بن اسيد الغفاری قال: اطلع النبی (صلي الله عليه وسلم) علينا و نحن نتذاكر،
فقال ما تذكرون؟
قلنا نذكر السّاعة،
قال انّها لن تقوم حتی ترون قبلها عشر آيات:
فذكر

- الدخّان
- و الدجّال
- و الدابّة،
- و طلوع الشمس من مغربها،
- و نزول عيسی بن مريم،
- و يأجوج و مأجوج،
- و ثلاثة خسوف:
  - خسف بالمشرق
  - و خسف بالمغرب
  - و خسف بجزيرة العرب
- و آخر ذلك نار تخرج من اليمن تطرد النّاس الی محشرهم.

و عن ام سلمه انّ النبی (صلي الله عليه وسلم) كان نائما فی بيتی فاستيقظ محمرّا عيناه فقال لا اله الّا اللَّه ثلاثا ويل للعرب من امر قد اقترب،

قد فتح اليوم من ردم يأجوج و مأجوج مثل هذا و اشار بيده الى عقد تسعين.
و قيل انّ ملك الروم يبعث كل يوم خيلا يحرسون الردم، فاذا عادوا قالوا ما زلنا نسمع من وراء السدّ جلبة و امرا شديدا كانّهم يسمعون قرع فؤسهم،
و قيل «وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ» الضمير يعود الى جميع الخلق و ذلك حين يخرجون من قبورهم.
يدلّ عليه قراءت مجاهد و هم من كل جدث بالجيم و الثاء
كما قال تعالى: «فَإِذا هُمْ مِنَ الْأَجْداثِ إِلى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ».
قوله: «وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ» اى القيامة و الحقّ الّذى لا خلف فيه،
قال الفرّاء و جماعة، الواو فى قوله:
«وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ» مقحمة زائدة و معناه حتى اذا فتحت يأجوج و مأجوج اقترب و عد الحقّ كما قال تعالى: «فَلَمَّا أَسْلَما وَ تَلَّهُ لِلْجَبِينِ وَ نادَيْناهُ» يعنى و تله للجبين ناديناه.
و الدليل عليه ما روى عن حذيفة قال: لو انّ رجلا اقتنى فلوا بعد خروج يأجوج و مأجوج لم يركبه حتى تقوم الساعة، و قال قوم لا يجوز طرح الواو و جعلوا جواب حتى اذا فتحت فى قوله: «يا وَيْلَنا» فيكون مجاز الآية حتى اذا فتحت ياجوج و مأجوج و اقترب الوعد الحق قالوا: «يا وَيْلَنا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هذا».
و قوله: «فَإِذا هِيَ شاخِصَةٌ» فى هى ثلاثة اوجه:

- «احدها انّها كناية عن الأبصار ثمّ اظهر الأبصار بيانا، معناه فاذا الأبصار شاخصة، ابصار الذين كفروا.
- و الثّاني ان هى تكون عمادا كقوله: «فَإِنَّها لا تَعْمَى الْأَبْصارُ».
- و الثالث ان يكون تمام الكلام عند قوله: «هِيَ» و لهذا وقف بعض القرّاء على هى كانّه جعلها كناية عن السّاعة، يعنى: فاذا هى قائمة اى من قربها كانّها حاضرة ثم ابتداء فقال شاخصة ابصار الّذين كفروا على تقدير خبر الابتداء، مجازها ابصار الّذين كفروا شاخصة و شخوصها امتدادها فلا تطرف من شدّة ذلك اليوم و هو قوله يقولون: «يا وَيْلَنا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هذا» اى لم نعلم انّه حقّ «بَلْ كُنَّا ظالِمِينَ» لأنفسنا بترك الايمان به.

«إِنَّكُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» اى قل لهم يا محمّد انّكم ايّها المشركون و

ما تعبدون من دون اللّٰه یعنی الاصنام،
«حَصَبُ جَهَنَّمَ» ای وقودها،
و قیل خطبها بلغة الحبشة و اصل الحصب الرّمی،
قال اللّٰه تعالی: «إِنَّا أَرْسَلْنا عَلَيْهِمْ حاصِباً» ای ریحا ترمیهم بالحجارة.
«أَنْتُمْ لَها وارِدُونَ» ای فیها داخلون.
و قیل الّلام هاهنا بمعنی الی، کقوله: «بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحى‏ لَها» ای اوحی الیها.
«لَوْ كانَ هؤُلاءِ» الاصنام، «آلِهَةً» علی الحقیقة،
«ما وَرَدُوها» ای ما دخل عابدوها النّار.
«وَ كُلٌّ فِيها خالِدُونَ» یعنی العابدین و المعبودین.
فان قیل و ایّ حکمة فی ادخال الاصـــنام النّار و هی جماد لا تعقل لیس لها ثواب و لا علیها عقاب؟
قلنا انّها تحمی بالنّار فتلزق بهم فیعذّبون بها لیکون ذلك اشدّ و اشقّ علیهم و ابلغ فی الحســرة اذ عذّبوا بما کانوا یعبدون و یرجون النجاة و الشـفاعة من قبله.
«لَهُمْ فِيها زَفِيرٌ» انین و تنفّس شدید و بکاء و عویل.
«وَ هُمْ فِيها لا يَسْمَعُونَ» حین صاروا صمّا بکما.
و قیل لا یسمعون لانّهم فی توابیت من نار.
قال ابن مســـعود فی هذا الآیة: اذا بقی فی النّار من یخلّد جعلوا توابیت من نار ثم جعلت تلك التوابیت فی توابیت اخری، ثم تلك التوابیت فی توابیت اخری علیها مســامیر من نار فلا یســمعون شـیئا و لا یری احد منهم انّ فی النّار احدا یعذب غیره.

النوبة الثالثة

قوله: «وَ ذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغاضِباً» الآیة.
خدای را جلّ جلاله دوســتانی‌اند که اگر یك طرفة العین مدد لشــکر بلا از روزگار ایشـــان گســـــته گردد چنان که اهل عالم از بی‌نعمتی غریوناك گردند ایشـــان از بی بلائی بفریاد آیند، هر چند که آســیب دهر و بلا بیش بینند بر بلای خویش عاشــق‌ترند، هر چند زبانه آتش عشــق ایشــان تیزتر، ایشان چون پروانه شمع بر فتنه خویش هر روز فتنه ترند.

پیر طریقت گفته: الهی دردیست مرا که بهی مباد،
این درد مرا صوابست،
با دردمندی بدرد خرسند کسی را چه حسابست،
الهی قصه اینست که برداشتم این بیچاره درد زده را چه جوابست.
آن عزیز راه و بر گزیده پادشـــاه یونس پیغامبر که قصـــه وی می‌رود روزگار و حال او همین صــفت داشــت، مردی بود در بوته بلا پالوده زیر آسیای محنت فرسوده، تازیانه عتاب بی‌محابا بر سر وی فرو گذاشته،
و هر چند کـه در مجمره بلا جگر او بیش کبـاب کردنـد او بر بلای خود عاشــق تر بود که ماه روی عشــق حقیقت را که نشـــان دادند در کوی بلا نشان دادند در حجره محنت.
در آثار منقولست، اذا احبّ اللَّه عبدا صبّت علیه البلاء صبّا.
رضوان با همه غلمان چاکر خاك قدم اهل بلاست،
اقبال ازلی و تقاضای غیبی معدّ بنام اهل بلاست
محبّت الهی غذای اسرار اهل بلاست.
لطف و رحمت ربّانی وکیل در خاص اهل بلاست.
صفات قدیم زاد و توشه اهل بلاست،
ذات پاك منزّه مشهود دلهای اهل بلاست،
«يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَهُ» از سرا پرده غیب هدیه و تحف اهل بلاست.
«وَ سَقاهُمْ رَبُّهُمْ» سرانجام و عاقبت اهل بلاست.
«أَنْ لا إِلهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ فَاسْتَجَبْنا لَهُ»
خبر می‌دهد از روی اشــارت که هر آن بنده که دعا کند، دعائی که در وی سه چیز موجود است آن دعا باجابت مقرون بود،

- یکی توحید،
- دوم تنزیه،
- دیگر اعتراف بگناه خویش،

همچنین یونس پیغامبر

- ابتدا بتوحید کرد گفت: «لا إِلهَ إِلَّا أَنْتَ»
- پس تنزیه در آن پیوست گفت: «سُبْحانَكَ»
- پس بگناه خویش معترف شد گفت: «إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ».

چون این سه خصلت مجتمع گشت در دعای وی، از حضرت الهیت اجابت آمد که: «فَاسْتَجَبْنا لَهُ وَ نَجَّیْناهُ مِنَ الْغَمِّ».

- توحید آنســت که خدای تعالی را بزبان یکتا گویی و بدل یکتا دانی، یکتا در ذات، یکتا در صـــفات، بری از علاقات، مقدّس از آفات، منزه از مزاجات، نه کس را جز از وی شکر و منت، نه بکس جز بوی حول و قوّت، نه دیگری را جز ز وی منح و منحت، و بدان که این توحید از کسی درست آید که دلی دارد صافی و همّتی عالی و سـینه‌ای خالی، نه صـید دنیا شـده، نه قید عقبی گشـته، نه چیزی ازو در آویختـه، نـه او بـا چیزی آمیختـه، تـا جمـال توحید بر وی مکشوف گردد و بادراك سرّ آن موصوف شود.

ذو النون مصری را بخواب دیدند پسندیده حال و ستوده روزگار، گفتند: یا ذو النون حالت چون بود و روزگارت بچه رسـید؟ جانت کجاسـت و دوست را با خود چگونه یافتی؟

جواب داد که از دوست سه آرزو خواسته بودم دو از آن بداد و امیدم در آن وفا کرد، سوم را منتظرم،

- یکی آنست که گفتم ملکا پیش از آنکه ملك الموت از کار من با خبر شـــود تو بلطف خود جان من بر گیر و مرا باو مگذار، امیدم وفا کرد و مرا با او نگذاشت،
- دیگر گفتم ملکا مرا بی‌منّت رضوان در روضه رضا بنشان و مرا بکس حوالت نکن هم چنان کرد و بفضـل خود آن نعمت بر من تمام کرد،
- و آرزوی ســـوم که آن را منتظرم، گفتم ملکا دســـتوری ده تا در میدان جلال تو در صـف صـدّیقان و موحدان نام نو (تو؟) می‌گویم و در دار الجلال کلّ وصـــال تو می‌پویم و در مجمع عارفان تو نعره‌ای همی زنم و گرد کعبه وصــل تو طوافی همی کنم امیدوارم که این نیز اجابت کند.

«وَ زَكَرِيَّا إِذْ نادى رَبَّهُ رَبِّ لا تَذَرْنِي فَرْداً»

بر مذاق عارفان و اشـــارت محققان معنی آنســـت که لا تذرنی خالیا عن عصمتك معرضا عن ذکرك مشتغلا بشيء سواك.

خداوندا پرده عصـــمت از من باز مگیر و بر یاد کرد و یاد داشـــت خود می‌دار و مرا از خود بدیگری مشغول مدار.
پیر طریقت گفت: الله تعالی را جلّ جلاله خزانه بکار نیســـت و بهیچ چیز حاجت نیست هر چه دارد برای بندگان دارد،

- فردا خزانه رحمت بعاصیان دهد
- و خزانه فضل بدرماندگان دهد،

تا هم از خزانه وی حق وی بگزارند که بندگان از آن خود بگزاردن حق وی نرسند.
سلطان که دختر بگدایی دهد گدا را کاوین بسزای دختر سلطان نبود هم از خزانه خود کاوین بگدا فرســـتد تا کاوین کریمه خود از خزینه وی بدهد، بنده که طاعت وی می‌کند بتوفیق و عصـــمت الله تعالی میکند، بتأیید و تقویت وی حقّ وی می‌گزارد، آن گه بنده را بفضـــل طاعت بفضـــل خود می‌ستاید، و بکرم خود می‌پسندد و بر جهانیان جلوه می‌کند که:
«إِنَّهُمْ كانُوا يُســـارِعُونَ فِي الْخَيْراتِ وَ يَدْعُونَنا رَغَباً وَ رَهَباً وَ كانُوا لَنا خاشِعِينَ»

- بندگان من بطاعت می‌کوشند
- برغبت و رهبت ما را میخوانند
- همه ما را می‌دانند
- و گرد در ما می‌گردند،
- سوختگان حضرت ماالند،
- برداشتگان لطف ماالند.
- هداهم حتّی عرفوه
- و وفّقهم حتی عبدوه
- و لقّنهم حتی سألوه
- و نوّر قلوبهم حتی احبّوه.
- بنواخت تا بشناختند،
- توفیق داد تا پرسیدند.
- تلقین کرد تا بخواستند،
- دل معدن نور کرد تا دوست داشتند،

- يحبّ بغير رشوة،
- و يعطی بغير منّة
- و يكرم بغير وسيلة.
- بی رشوت دوست دارد،
- بی‌منّت عطا دهد،
- بی وسيلت گرامی گرداند،
- صد نعمت بر سر تو نثار كند و ذرّه‌ای شمرد،
- و كاهی از تو كوهی انگارد،

نبينی كه بهشـــتی بدان عظيمی و فراخی بتو داد و آن را بغرفه باز خواند گفت:

«أُوْلئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ».

ابراهيم خليل عليه السـلام گوسـاله‌ای پيش مهمان نهاد ربّ العزّه آن از وی بپسنديد و گرامی كرد و بر جهانيان جلوه كرد، كه: «جاءَ بِعِجْلٍ حَنِيذٍ»،

او خداونديست كه هر كه نياز باو بر دارد توانگرش كند

هر كه ناز باو كند عزيزش گرداند،

اگر تقديرا صد سال بنده معصيت كند آن گه كه گويد: "تُبتُ".

گويد قبلت، و هو الّذی يقبل التوبة عن عباده.

اعرابی دعا می‌كرد و دعای ايشان بو العجب بود گفت: الهی تجد من تعذّبه غيری و لا اجد من يرحمنی غيرك.

خداوندا، تو ديگری را يابی كه عذاب كنی جز از من،

و من ديگری را نيابم كه بر من رحمت كند جز از تو.

«إِنَّ هذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً واحِدَةً»

- معبود كم واحد،
- نبيّكم واحد،
- و شرعكم واحد،
- فلا تسلكوا بنيات الطرق فتطبحوا فی اودية الضّلالة
- و عليكم باتّباع سلفكم
- و احذروا موافقة ابتداع خلفكم.

«وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ»
و اعرفوا قدری
و احفظوا فی جریان التقدیر سرّی
و استدیموا بقلوبکم ذکری،
تجدوا فی مآلکم غفری
و تحظّوا بجمیل برّی.
مفهوم این آیت حثّ مؤمنانست بر راه سنت و جماعت رفتن و در دین اقتدا بسلف کردن و از تأویل و تصرّف اهل بدعت پرهیز کردن.
پیر طریقت گفت:
ایمان ما از راه سمعست نه بحیلت عقل،
بقبول و تسلیمست نه بتأویل و تصرف،
گر دل گوید چرا؟ گویی من امر را سر افکنده‌ام،
اگر عقل گوید که چون؟ جواب ده که من بنده‌ام، ظاهر قبول کن و باطن بسپار، هر چه محدث است بگذار، و طریق سلف دست بمدار.

«وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» می‌گوید مرا پرستید که معبود منم،
مرا خوانید که مجیب منم،
من آن خداوند بی انباز بی‌نیازم که بهیچ چیز و بهیچ کس حاجت ندارم،
هر چه آفریدم برای شما آفریدم
آسمان و زمین عرش و کرسی لوح و قلم طفیل وجود شمایند،
آنچه مصطفی (صلي الله عليه وسلم) گفت:
«ینزل اللَّه کلّ لیلة الی السّماء الدنیا، بنی جنة عدن بیده، غرس شجرة طوبی بیده، یضع الجبّار قدمه فی النّار لا تسبّوا الدهر فانّ اللَّه هو الدهر.
«الرَّحْمنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى» مقصود ازین خلعتها نه اعیان آسمان و زمین عرش و کرسی و بهشت و دوزخ است و نه مقصود نواخت و تشریف آنست لیکن در حکم قدم رفته که شما را درین منازل گذری باشد و درین مواضع نظری، در هر منزلی ازین منازل ما از لطف خود نزلی بیفکندیم تا چون دوستان ما در رسند حظّ و نصیب خود از نواخت و تشریف ما بر گیرند.

پخش هفتم

آية 101 الي 112

إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ {101}

لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا ۖ وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ {102}

لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَٰذَا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ {103}

يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ ۚ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ ۚ وَعْدًا عَلَيْنَا ۚ إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ {104}

وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ {105}

إِنَّ فِي هَٰذَا لَبَلَاغًا لِقَوْمٍ عَابِدِينَ {106}

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ {107}

قُلْ إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ ۖ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ {108}

فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ آذَنْتُكُمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ ۖ وَإِنْ أَدْرِي أَقَرِيبٌ أَمْ بَعِيدٌ مَا تُوعَدُونَ {109}

إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ وَيَعْلَمُ مَا تَكْتُمُونَ {110}

وَإِنْ أَدْرِي لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَكُمْ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ {111}

قَالَ رَبِّ احْكُمْ بِالْحَقِّ ۗ وَرَبُّنَا الرَّحْمَٰنُ الْمُسْتَعَانُ عَلَىٰ مَا تَصِفُونَ {112}

7 النوبة الاولى

قوله تعالى: «إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنى» ایشان که پیشى كرد ایشان را از ما خواست نیکو،

«أُولئِكَ عَنْها مُبْعَدُونَ» (101) ایشان از آن آتش دور داشتگانند.

«لا يَسْمَعُونَ حَسِيسَها» آواز آتش نشنوند فردا،

«وَ هُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خالِدُونَ» (102) و ایشان در آنچه دلهاى ایشان آرزو خواهد جاويدانند.

«لا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ» بیم مهين ایشان را اندوهگن نكند،

«وَ تَتَلَقَّاهُمُ الْمَلائِكَةُ» و در بر ایشان می‌آیند فریشتگان،
«هذا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ» (103) این آن روز نیکوی شما است که وعده می‌دادند شما را.
«يَوْمَ نَطْوِي السَّماءَ» آن روز که بر نوردیم آسمان را،
«كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ» چون بر نوشتن سجل نامه را،
«كَما بَدَأْنا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ» چنان که مردم را بیافریدیم باز دیگر باره باز آفرینم،
«وَعْداً عَلَيْنا» کردن این که ما گفتیم بر ماست،
«إِنَّا كُنَّا فاعِلِينَ» (104) که ما آن را خواهیم کرد.
«وَ لَقَدْ كَتَبْنا فِي الزَّبُورِ» نبشتیم در آن نبشته که نبشتیم،
«مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ» پس آن یادها که در آن نوشتیم،
«أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُها» که این جهان از جهانیان میراث برند،
«عِبادِيَ الصَّالِحُونَ» (105) بندگان من آن گروه نیکان.
«إِنَّ فِي هذا لَبَلاغاً» درین سخن شرف وصیت و مدح بسنده است و آگاهی داد،
«لِقَوْمٍ عابِدِينَ» (106) گروهی را که خدای پرستانند.
«وَ ما أَرْسَلْناكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعالَمِينَ» (107) و نفرستادیم ترا مگر بخشایشی جهانیان را.
«قُلْ إِنَّما يُوحى إِلَيَّ» گوی بمن پیغام و فرمان میدهند و آگاهی می‌افکنند،
«أَنَّما إِلهُكُمْ إِلهٌ واحِدٌ» که خدای شما خدای یکتاست،
«فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ» (108) گردن نهید و بگروید؟
«فَإِنْ تَوَلَّوْا» اگر بر گردند از اسلام،
«فَقُلْ آذَنْتُكُمْ عَلى سَواءٍ» بگو آگاه کردم شما را همسانی را،
«وَ إِنْ أَدْرِي» و من نمیدانم،
«أَ قَرِيبٌ أَمْ بَعِيدٌ» که سخت نزدیکست یا دورتر یا دیرتر،
«ما تُوعَدُونَ» (109) آنچه شما را وعده می‌دهند
«إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ» خداوند می‌داند بلند گفتن از هر سخن،
«وَ يَعْلَمُ ما تَكْتُمُونَ» (110) و می‌داند آنچه پنهان می‌دارید، «وَ إِنْ أَدْرِي» و گوی که من ندانم
«لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَكُمْ» مگر که این آزمایشی است شما را،

«وَ مَتاعٌ إِلى حِينٍ» (111) و بر خورداری اندك تا يك چندی.
«قالَ رَبِّ احْكُمْ بِالْحَقِّ» گوی خداوندا کار برگزار بسزا،
«وَ رَبُّنَا الرَّحْمنُ الْمُسْتَعانُ» و خداوند ما که رحمن است یاری خواستن ازوست،
«عَلى ما تَصِفُونَ» (112) بر کشیدن بار این ناسزاها و دروغها که میگویید.

النوبة الثانية

قوله: «إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنى»، ابن عباس و جماعتی از مفسّران گفتند که سبب نزول این آیت آن بود که صنادید قریش در حطیم حاضر بودند و گرد کعبه مقدّسه سیصد و شصت بت نهاده و آن را میپرستیدند رسول خدا (صلي الله عليه وسلم) بر ایشان خواند:
«إِنَّكُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَها وارِدُونَ»،
کافران را این سخن دشخوار آمد بانگ برآوردند گفتند: میبینید این محمّد که خدایان ما را زشت گوید و دشنام دهد؟
رسول خدا برفت و ایشان هم چنان در گفت و گوی بودند و در تحیر،
عبد اللَّه بن الزبعری فراز آمد و گفت چه بودست شما را که چنین متحیّر و متغیّر گشتهاید و در گفت و گوی رفتهاید؟
گفتند: محمّد خدایان ما را دشنام داد و ناسزا گفت که:
«إِنَّكُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ»
گفت او را باز خوانید تا من با وی سخن گویم،
رسول خدا باز آمد، گفت: یا محمّد هذا شيء لآلهتنا خاصّة او لكلّ من عبد من دون اللَّه؟
این خدایان ما راست على الخصوص یا هر معبودی که فرود از اللَّه تعالى است؟
گفت همه راست بر عموم،
ابن الزبعری گفت: خصمت و ربّ هذه البنيّة يعنى الكعبة.
دست بردم و خصم را شکستم، بخدای این کعبه

- جهودان عزیر را میپرستند،

- ترسایان مسیح را می‌پرستند،
- بنو ملیح فرشتگان را می‌پرستند،
- پس ایشان همه بدوزخند؟

رسول خدا گفت: «بل هم یعبدون الشیاطین هی الّتی امرتهم بذلک»،
فنزل اللَّه عز و جل، «إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنى»،
و هُم عزیر و المسیح و الملائکة.
«أُولئِكَ عَنْها مُبْعَدُونَ» لانّهم عبدوا من دون اللَّه و هم لذلک کارهون.
و انزل فی ابن الزبعری، «ما ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ».

گفته‌اند که: «إِنَّكُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ» دلیلست که مراد اصنام است نه فریشتگان و نه مردم، که اگر ایشان مراد بودند من تعبدون گفتی.
و قیل اراد بقوله: «سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنى» جمیع المؤمنین، و الحسنی السعادة و العدّة الجمیلة بالجنّة.

و عن النعمان بن بشیر قال: تلا علی (علیه السلام) لیلة هذه الآیة:
«إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنى أُولئِكَ عَنْها مُبْعَدُونَ».
قال: انا منهم و ابو بکر و عمر و عثمان و طلحة و الزبیر و سعد و عبد الرحمن بن عوف منهم، ثم اقیمت الصلاة فقام علیّ یجرّ رداه، و هو یقول: «لا يَسْمَعُونَ حَسِيسَها» یعنی صوتها اذا نزلوا منازلهم فی الجنّة.

«وَ هُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خالِدُونَ»، کقوله: «وَ فِيها ما تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَ تَلَذُّ الْأَعْيُنُ».
«لا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ»
قال ابن عباس: یخرج اهل الایمان من النّار حتی اذا لم یبق فیها واحد منهم اطبقت النّار علی اهلها اطباقا فیلحقهم عند ذلک فزع لم یلحقهم مثله قبله فذلک الفزع الاکبر،
و قیل الفزع الاکبر النفخة الاخیرة الّتی یبعث عندها الخلق،
و قیل حین یذبح الموت علی صورة کبش املح علی الاعراف، و الفریقان ینظران و ینادی یا اهل الجنّة خلود فلا موت، و یا اهل النّار خلود فلا موت.

و گفته‌اند فزع مهين آنســـت كه بنده را بدوزخ برند زبانيه درو آويخته و خشم ملك بدو رسيده، و انواع عذاب گرد او در آمده.
مصطفى (صلي الله عليه و سلم) گفت: روز قيامت سه كس را بر تل مشك اذفر بدارند از فزع اكبر ايمن گشته و بيم حساب بايشان نرسيده:

- مردى كه قرآن خواند بى‌ريا برضـاء خدا اما مى‌كند در نماز قومى را كه بوى راضى باشند.
- ديگر مردى كه در مســـجد مؤذّنى كند بى مزد در طلب رضـــاء خداى.
- ســـديگر مردى كه در دنيا برقّ بندگى مبتلا بود و در گزارد حق سيّد از طلب آخرت باز نماند.

قوله: «وَ تَتَلَقَّاهُمُ الْمَلائِكَةُ هذا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ» فى الدنيا.
آنان كه فزع اكبر ايشان را اندوهگين نكند
فريشتگان رحمت باستقبال ايشان آيند بر در بهشت،
و ايشـــان را تهنيت كنند و گويند: بشـــارت باد شـــما را بنعيم جاويدان و عزّ بيكران،
اين آن روزســـت كه شـــما را وعده داده بودند در دنيا كه بكرامت رسـيد و ثواب طاعت ببينيد.

«يَوْمَ نَطْوِي السَّـماءَ» اى اذكر يوم نطوى السّـماء. و قيل تقديره، و تتلقاهم الملائكة يوم نطوى السماء. يعنى تطويها بعد نشرها كقوله:
«وَ السَّماواتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ»»،
و قيل طيّها ابطالها و افناؤها،
و قيل طيّها تبديلها
«كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ»»،
قرأ حمزة و الكسائى و حفص و عاصم. للكتب على الجمع، و قرأ الآخرون للكتاب على الواحد، علماء، تفسـير در معنى سـجلّ مختلفند ابن عباس گفت و جماعتى مفسـران كه: سـجل صـحيفه اسـت مشـتق من المسـاجلة، و هى المكاتبة و لام بمعنى على است. و كتاب بمعنى كتابتست. اى نطوى السّماء

على ما فيها من النّجوم كما تطوى الصحيفة على ما فيها من الكتابة.
و قيل اللّام زائدة للتوكيد، و الكتاب بدل من السجلّ و المعنى، نطوى السّماء كطىّ الكتاب.
و قيل اللّام لام العلّة اى كطى الصـــحيفة لاجل الكتاب الّذى فيها كى لا يطلع عليه.
سدّى و جماعتى ديگر از مفسران گفتند:
سجلّ نام كاتب است كه نويسنده صحيفه است آن گه خلاف كردند كه آن كاتب كيست؟
قومى گفتند نام كاتب رسول (صلي الله عليه وسلم) است،
قومى گفتند نام فريشتهايست كه استغفار بندگان نويسد بمداد نور،
قومى گفتند نام آن فريشتهايست كه صحايف اعمال بنده در دست وى است و پس از مرگ وى آن را در نوردد.
ربّ العالمين طى آســـمان بروز قيامت مانند كرد بطى كاتب مر صــــحيفه خويش را يعنى چنان كه آسان بى‌رنج و دشوارى كاتب صحيفه در نوردد، ما آسمان بدان عظيمى بقدرت در نورديم بى‌تعذّر و تكلّف، اينجا سخن تمام شد آن گه بر استيناف گفت:
«كَما بَدَأْنا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ» الكاف نصيب بنعيده، اى اذا افنينا الخلق اعدناهم خلقا اى قدرتنا فى الاعادة كقدرتنا فى الابتداء.
و قيل خلقناهم من الماء ثم نعيدهم من التراب.
و قيل كما بداناهم فى بطون امّهاتهم حفاة عراة غرلا، كذلك نعيدهم يوم القيمة نظيره قوله: «وَ لَقَدْ جِئْتُمُونا فُرادى كَما خَلَقْناكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ»
و به قال النبى (صلي الله عليه وسلم):
«انّكم محشورون حفاة عراة غرلا كما بدانا اول خلق نعبده»
و عن عائشـــة قالت: دخل علىّ رسـول اللَّه (صـــلي الله عليه وسـلم) و عندى عجوز من بنى عامر فقال من هذه العجوز يا عائشة؟
فقلت احدى خالاتى،
فقالت ادع اللَّه انّ يدخلنى الجنّة،
فقال انّ الجنّة لا تدخلها العجز،
فاخذ العجوز ما اخذها فقال عليه السّلام ان اللَّه ينشـئهنّ خلقا غير خلقهنّ قال اللَّه تعالى: «إِنَّا أَنْشَأْناهُنَّ إِنْشاءً» الآية.

ثم قال: يحشرون يوم القيامة حفاة عراة غلفا،
فاول من يكسى ابراهيم خليل اللَّه،
فقالت: عائشة واسواتاه و لا يحتشم النّاس بعضهم بعضا،
قال: «لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ»
ثمّ قرأ رسول اللَّه: «كما بدانا اول خلق نعيده كيوم ولدته امه».
«وَعْداً عَلَيْنا» نصب على المصدر يعنى وعدناه وعدا علينا انجازه،
«إِنَّا كُنَّا فاعِلِينَ» لا خلف لوعدنا و قولنا،
و قيل معناه انّا كنّا فاعلين لما يريد اوّلا و آخرا لا فاعل للخلق سوانا.
«وَ لَقَدْ كَتَبْنا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ» الزبور المزبور و هو المكتوب، يقال زبرت الشيء اى كتبته.
زبور نامى است هر كتابى را كه به پيغامبرى فرو آمد،
و ذكر اينجا لوح محفوظ است.
مى‌گويد ما نوشتيم و حكم كرديم در كتابهاى منزل به پيغامبران پس آن كه در لوح محفوظ مثبت كرده بوديم و نوشته،
حمزه «فِي الزَّبُورِ» بضمّ الزّاء خواند، جمع زبر، و هى الكتب المنزلة، و قيل معناه قضينا و بينّا فى الكتب المنزلة الى الارض من بعد ما ذكرنا فيها من الوحى.
شعبى گفت زبور كتاب داودست و ذكر تورات موسى،
و قيل الزبور كتاب داود، و الذكر القرآن،
و بعد بمعنى قبل كقوله: «وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِكَ دَحاها» اى قبل ذلك و مثله فى الظروف وراء، فانّه يكون بمعنى خلف و بمعنى امام و يستعمل لهما.
معنى آنست كه ما در زبور داود نوشتيم پيش از قرآن محمد.
«أَنَّ الْأَرْضَ» يعنى ارض الجنّة.
«يَرِثُها عِبادِيَ الصَّالِحُونَ» المؤمنون،
دليله قوله:
«أُولئِكَ هُمُ الْوارِثُونَ الَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ»
و قال تعالى: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنا وَعْدَهُ وَ أَوْرَثَنَا الْأَرْضَ» يعنى ارض الجنّة.
و گفته‌اند زمين اينجا زمين دنياست آن گه خلاف كردند كه كدام زمين است؟

- قومی گفتند زمین مقدسه است و عبادی الصالحون بنی اسرائیل‌اند که میراث بردند از جبّاران.
- قومی گفتند زمین مصر است که میراث بردند از قبطیان.
- قومی گفتند همه زمین دنیا خواهد که امت محمد میراث بردند از جهانیان که پیش از ایشان بودند،

و هذا حکم من اللَّه سبحانه باظهار الدّین و اعزاز المسلمین و قهر الکافرین.
قال اللَّه تعالی: «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ»،
و قال وهب قرأت فی عدة کتب من کتب اللَّه سبحانه قال اللَّه عز و جل: «انّی لاورث الارض عبادی الصّالحین» من امّة محمّد.
«إِنَّ فِي هذا» ای فی هذا القرآن.
«لَبَلاغاً» ای وصولا الی البغیة، من اتّبع القرآن و عمل به وصل الی ما یرجو من الثواب.
و قیل بلاغا ای کفایة.
یقال فی هذا الشیء بلاغ و بلغة، ای کفایة، و
القرآن زاد الجنّة کبلاغ المسافر،
و قیل انّ فی هذا ای فی توریثنا الجنّة الصالحین لبلاغا و کفایة فی المجازاة.
«لِقَوْمٍ عابِدِينَ» مطیعین للَّه سبحانه،
و قال ابن عباس: ای عالمین.
و قال کعب هم امة محمد (صلي الله عليه وسلم) اهل الصّلوات الخمس و شهر رمضان سمّاهم اللَّه عابدین.

روی سعید بن جبیر عن ابن عباس عن النبی صلّی اللَّه علیه و سلّم انه قرأ «لَبَلاغاً لِقَوْمٍ عابِدِينَ»، قال: «هی الصّلوات الخمس فی المسجد الحرام جماعة».
قوله: «وَ ما أَرْسَلْناكَ» یا محمد.
«إِلَّا رَحْمَةً لِلْعالَمِينَ» نعمة تشملهم
قیل هی للمؤمنین خاصة و الیه ذهب ابن عباس.
و قیل عام فیهم امنو الخسف و المسخ و العذاب یعنی من آمن به کتبت له

الرّحمة فى الدنيا و الآخرة و من لم يؤمن به عوفى ممّا اصاب الامم قبله من الخسف و الغرق و نحوهما.
و قد قال صلّى اللَّه عليه و سلّم: «انّما انا رحمة مهداة».
«قُلْ إِنَّما يُوحى إِلَيَّ أَنَّما إِلهُكُمْ إِلهٌ واحِدٌ» اى اخبر قومك يا محمد بانّ اللَّه اوحى الىّ انّ معبودكم معبود واحد و هو اللَّه.
«فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ»، لفظه الاستفهام و معناه الامر، اى فاسلموا له و اعبدوه و لا تشركوا به شيئا،
و الاسلام الانقياد لامر اللَّه و ترك مخالفته
«فَإِنْ تَوَلَّوْا» اى اعرضوا عن الاسلام،
«فَقُلْ آذَنْتُكُمْ عَلى سَواءٍ»، هذا من فصيحات القرآن و احسنه اختصارا، معناه اعلمتكم لنستوى نحن و انتم فى العلم،
و قيل معناه اعلمتكم ما امرت به و سويت بينكم فى الاعلام لم اخف عن بعضكم شيئا و اظهرته لغيركم، و قيل معناه آذنتكم على انّى حرب لكم و ان لا صلح بيننا لا كون انا و انتم فى العلم بالحرب على سواء لا يكون فيه خداع،
و قيل على سواء صفة مصدر محذوف اى آذنتكم ايذانا على سواء
و قيل هو حال من الفاعل او من المفعول او منهما جميعا
«وَ إِنْ أَدْرِي أَ قَرِيبٌ أَمْ بَعِيدٌ ما تُوعَدُونَ»
اى لا ادرى متى تكون يوم القيمة أ قريب ام بعيد،
يقال هو منسوخ بقوله: «وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ»،
و قيل معنى الآية، لا ادرى متى يحلّ بكم العذاب ان لم تؤمنوا.
«إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ وَ يَعْلَمُ ما تَكْتُمُونَ» اى يعلم ما تجهرون به من الكفر و ما تخفون،
و قيل انّ الّذى يعلم السرّ و العلانية هو الّذى يعلم وقت قيام السّاعة.
«وَ إِنْ أَدْرِي لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَكُمْ» اى ما ادرى لم اخّر عقابه عنكم فى الدنيا فلعلّ تأخيره ذلك اختبار لكم، لانّهم كانوا يقولون لو كان حقا لنزل بنا،
و قيل معناه ما ادرى ما آذنتكم به اختبار لكم،
و قيل ما ادرى لعلّ ابقاؤكم على ما انتم عليه فى الدّنيا.
«فِتْنَةٌ لَكُمْ» اى عذاب لكم و قد يطلق لفظ الفتنة بمعنى العذاب. كقوله: «ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ» يعنى عذابكم.

«وَ مَتاعٌ إِلى حِينٍ» لتتمتّعوا بحيوتكم الى الاجل المعلوم و هو الموت،
و قيل الى يوم بدر
و قيل الى يوم القيامة،
و قيل لتتمتّعوا بحيوتكم الى اجل قد ضربه لكم لتزدادوا اثما فتستوجبوا زيادة العذاب.
«قل رب احكم بالحق» قرأ حفص عن عاصم، قالَ رَبِّ احْكُمْ بالالف على الاخبار عن الرسول (صلي الله عليه وسلم) بانّه دعا الى اللَّه تعالى ان يحكم بينه و بين قومه بالحقّ.
كما دعت الرّسل الّتى قبله حين قالوا ربّنا افتح بيننا و بين قومنا بالحق.
و قرأ الآخرون قل ربّ احكم على الامر، اى قل يا محمّد رب احكم بالحقّ.
اى اقض بيننا و بين اهل مكّة بالحقّ.
فان قيل كيف قال احكم بالحقّ و اللَّه لا يحكم الّا بالحق؟
قيل الحقّ هاهنا بمعنى العذاب كانّه استعجل العذاب لقومه،
فقيل يا محمّد اترك اختيارك فى امر الكفار و فوّض الامر فى ذلك الى حكم اللَّه بالحقّ بينك و بينهم و لا تستعجل عليهم بذلك و سلنى الحكم بالحقّ و لا تتعرّض لما لا تعلم عاقبته،
و قيل معناه ربّ احكم بحكمك الحقّ،
فحذف الحكم و اقيم الحقّ مقامه،
امر ان يقول كما قالت الرّسل قبله: ربّنا افتح بيننا و بين قومنا بالحقّ.
«وَ رَبُّنَا الرَّحْمنُ» اى و قل ربّنا الرحمن العاطف على خلقه بالرزق،
«الْمُسْتَعانُ» المطلوب منه المعونة و النصر،
«عَلى ما تَصِفُونَ» من الكذب و الباطل، و تقولون ما هذا الّا بشر مثلكم و اضغاث احلام و اساطير الاوّلين و اشباه ذلك.

النوبة الثالثة

قوله: «إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنى» الآية.
سبقت لهم من اللَّه العناية فى البداية فظهرت الولاية فى النهاية.
در بدايت عنايت بايد تا در نهايت ولايت بود،
يك ذره عنايت ازلى به از نعيم دو جهانى،

او را که نواختند در ازل نواختند،
و او را که خواندند در ازل خواندند،
دوستان او در ازل کاس لطف نوشیدند
و لباس فضل پوشیدند
کارها در ازل کرده
و امروز کرده می‌نماید.
سخنها در ازل گفته
و امروز گفته می‌شنواند،
خلعتها بنام دوستان در ازل دوخته و پرداخته و امروز می‌رساند.
«كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ» سوق المقادير الى المواقيت.
دیرست تا با تو راز می‌گویند تو اکنون می‌شنوی،
جلال عزت او قدیم است تو امروز می‌دانی،
علم ازلی در ازل نیابت تو میداشت در دانست صفات ازلی،
سمع قدیم در ازل نیابت تو می‌داشت در سماع کلام ازلی،
قیّم که مال کودکی در دست دارد بنیابت او دارد،
پس چون کودك بالغ شود بوی دهد.
میگوید از روی اشارت که شما اطفال عدم بودید که لطف قدم کار شما می‌ساخت و نیابت شما می‌داشت، چه ماند از فضل و کرم که آن با تو نکرد،
بلطف قدم تکلیف بسمع رسانید،
حکم بدل فرستاد،
راز با جان گفت،
رقم طاعت بر اطراف کشید،
ترا منتظر واردات غیب گردانید که ای منتظر وارد لطف ما!
ای نظاره شاهد غیب ما!
ولایت نراند در دل تو مگر سلطان سرما،
حلقه در دل تو نکوبد مگر رسول برّما،
اینست حقیقت حسن ازلی که دوستان را سابق شد،
و ربّ العزّه بر ایشان منت نهاد که:
«سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنى»، و ثمره آن حسنی ابدیست که ربّ العزّه وعده

داده و گفته كه: «لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنى وَ زِيادَةٌ».
آن گه عاقبت و سرانجام اهل سعادت بيان كرد و سابقه ازلى را لاحقه ابدى در پيوست كه: «لا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ»
روز رستاخيز در انجمن كبرى و عرصه عظمى از فريشتگان نداء «لا بُشْرى» شنوند نه خطاب «وَ امْتازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ»
نه آواز سياست «اخْسَؤُا فِيها وَ لا تُكَلِّمُونِ»،
نه آواز درد فراق، نه نوميدى از رحمت،
بلكه فريشتگان همى آيند جوق جوق و ايشان را بشارت مى‌دهند كه:
«هذا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ»
اى هذا يومكم الّذى وعدتم بالثواب،
فمنهم من يتلقّاه الملك
و منهم من يردّ عليه الخطاب و التعريف من الملك،
فيقول جلّ جلاله: عبادى هل اشتقتم الىّ،
قومى را بواسطه فريشته سلام كنند كه: «سلام عليكم ادخلوا الجنّة بما كنتم تعملون،
قومى بيواسطه و ترجمان سلام ملك شنوانند كه:
«تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلامٌ»،
گويد جلّ جلاله: عبادى هل اشتقتم الىّ.
بندگان من بمنتان آرزو ميبود، اين كرامتى و نواختى است كه فردا برستاخيز ببنده مؤمن رسد، اما امروز دلهاى ايشان چنانست كه آن عزيز راه گفته: قلوب المشتاقين منوّرة بنور اللّه فاذا تحرّك اشتياقهم اضاء النور ما بين السّماء و الارض فيعرضهم اللّه على الملائكة و يقول هؤلاء المشتاقون الىّ اشهدكم انّى اليهم اشوق.
مى‌گويد دلهاى مشتاقان منوّر است بنور الهى چون آتش شوق ايشان آسمان و زمين و عرش و كرسى را روشن كند، حق جلّ جلاله خطاب كند كه اى مقرّبان حضرت، اينان مشتاقان جمال و جلال منند گواه ميكنم شما را كه شوق من بايشان بيش از آنست كه شوق ايشان بمن.
«يَوْمَ نَطْوِي السَّماءَ» الآية. انّما كانت السّماء سقفا مرفوعا حين كان الاولياء تحتها، و الارض كانت فراشا اذ كانوا عليها فاذا ارتحل الاحباب عنها تخرّب ديارهم على العادة فيما بين الخلق فى تخريب الدّيار بعد مفارقة

الاحباب، و قيل نطوى السّـــماء الّتى فيها عرجت بدواوين العصــــاة من المسلمين لئلّا تشـهد عليهم بالاجرام و نبدّل الارض الّتى عصـوا عليها غير تلك الارض حتّى لا تشـهد عليهم. و قيل نطوى السّماء ليقرب قطع المسـافة على الاحباب.

«وَ لَقَدْ كَتَبْنا فِي الزَّبُورِ»[1] كتب اينجا بمعنى اخبار اســـت، و ذكر تورات است، و صالحون امّت محمّدند.
می‌گوید موســـی را و داود را و امّت ایشـــان را خبر دادیم كه امّت محمّد شایستگان و بر گزیدگان ماند، خاصگیان حضرت ماند هر چند بصورت بیگاه خاستند اما بمعنى بگاه خاستند، نحن الآخرون السّابقون.
بیگاه خیزان بودند در عالم قدرت، اما بگاه خیزان بودند در عالم مشـــیّت، صـبح مشـیّت سـر بر میزد كه ایشـان بر خاسـته بودند، لكن آفتاب اظهار قدرت فرو می‌شد كه پیراهن عدم را چاك كردند،
در خلقت مؤخّر بودند اما در خلعت مقدّم بودند،
همه را باوّل آوردیم و ایشان را بآخر،
تا ذلّت همه با ایشان بگوئیم و رازهای ایشان با كس بنگوئیم،

«وَ كُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْباءِ الرُّسُـــلِ» همه را اندك دادیم و ایشـــان را مالامال، نبینی در مجلس شــراب چون قومى بآخر رســند ســاقى را گویند ایشان را قدح مالامال ده تا بمادر رسانى.
«مثل امتى مثل القطر لا يدرى اوله خير ام آخره، كيف تهلك امة انا فى اولها و عيسى فى آخرها».

«وَ ما أَرْسَلْناكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعالَمِينَ»
در روزگار فترت پیش از مبعث مصـــطفى عربى جمال اســـلام روى در نقاب عزّت كشیده بود، قومى بودند كه طبع را مؤثّر و محدث نهادند راهى بر گرفتند كه نهایت آن راه جز عمایت و ضلالت نبود،
عقل را خداى نهاده، طبع را رسول ساخته،

---

[1] ببيب زبور نغمه هفت و سيم، سي وهفتم(Psalm 37)

فلك را مقدّر گفته،
مستحسنات عقل را شريعت ساخته
مستنكرات طبع را مناهى گفته،
باشكال و هيآت مشغول شده،
بتدويرات و تزويرات روزگار بباد برداده،
همى ناگاه آفتاب دولت شـرع محمّدى (صـلـي الله عليه وسـلم) از آفاق اقبال احدى پديد آمد كه: «وَ ما أَرْسَلْناكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعالَمِينَ».

تبّع ملك حمير مر كاهن خود را گفت: هل تجد ملكا يزيد على ملكى؟
هيچ ملك دانى كه افزونى دارد بر ملك من؟
كاهن گفت كه آرى پيغامبرى در راه است

- كه ملك او بر ملك عالميان بيفزايد،
- و مهترى سرورى كه در پيشانى وى نور سجود بود
- در ابروى وى نور خضوع بود،
- در موى وى نور جمال بود.
- در چشم وى نور عبرت بود.
- در روى وى نور رحمت بود.
- در ميان دو كتف وى نور نبوّت بود،
- در دل وى نور معرفت بود،
- در سرّ وى نور محبّت بود،
- در كلام وى نور حكمت بود،
- در حكمت وى نور غيرت بود،
- در غيرت وى نور حضرت بود،
- انّه لبارّ مبرور ايّد بالظّهور،
- و وصف فى الزّبور،
- و حصّلت امّته فى السفور.
- مفرّج الظلم بالنّور.
- احمد النبىّ طوبى لامّته حين يجئ و انشدوا.

انّ الرسول لسيف يستضاء به
مهنّد من سيوف اللّه مسلول
نبّئت انّ رسول اللّه اوعدنى
و العفو عند رسول اللّه مأمول

مردى بود از زير دامن عبد اللّه بن عبد المطّلب بيرون آمده و در اصـــلاب بشرى رفته لكن از غيب مددى در آمده و احوال و اقوالش مبدّل كرد كه:
«وَ إِنَّكَ لَعَلى خُلُقٍ عَظِيمٍ»،
خلق بشريت برداشتند
و خُلق قرآن بنهادند،
نطق بشريت بستدند و نطق از وحى پاك بدادند كه: «وَ ما يَنْطِقُ عَنِ الْهَوى إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحى».
لا جرم گوينده بشرع آمد،
رونده بحق آمد،
متحرّك بامر آمد،
شب معراج بهشتها بر وى عرض كردند
طرف و غرف بوى نمودند،
ذرّه‌اى بآن التفات نكرد،
اين طراز وفا بر كسوه صفاء وى كشيدند كه: «ما زاغَ الْبَصَرُ وَ ما طَغى».

باز چون قدم بر بساط راز نماز نهاد گفت: «جعلت قرّة عينى فى الصّلاة»، روشنايى چشم ما در نمازست زيرا كه مقام رازست المصلّى يناجى ربّه.

«وَ ما أَرْسَلْناكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعالَمِينَ»
از رحمت وى بود كه ترا در هيچ مقام فراموش نكرد،
اگر در مكّه بود و اگر در مدينه،
گر در مسجد بود و گر در حجره، ه
مچنين بر ذروه عرش و قاب قوسين ترا فراموش نكرد،
در مكّه مى‌گفت: «وَ اعْفُ عَنَّا».
و در غار مى‌گفت: «إِنَّ اللَّهَ مَعَنا»،

در صدر قاب قوسین می‌گفت: «السّلام علینا و علی عباد اللّٰه الصّالحین»،
در وقت وفات می‌گفت: «اللّٰه خلیفتی علیکم».
فردا در مقام محمود بساط شفاعت گسترده می‌گوید: امّتی، امّتی.
(تمام شد تفسیر سورة الانبیاءَ بعون الله تعالیٰ)